

Het woord van God via de beeldbuis

*Een analyse van het karakter van de Evangelische
Omroep in de jaren zeventig en de vermeende invloed van
de evangelicals op de omroep*

Bachelorscriptie Geschiedenis
Onderzoeksseminar III A GE3V14054
Begeleider: G.G. von Frijtag Drabbe Kunzel
9 juni 2015
Aantal Woorden: 11327

Elize Aal - 4026098
e.aal@students.uu.nl - 0645232263

Inhoudsopgave

	Pagina nr.
Inleiding	2
1. De fundamenten van fundamentalisme	5
<i>Oorsprong en kenmerken</i>	5
<i>Gebruik en nadruk</i>	7
2. De invloeden van de <i>evangelicals</i>	10
<i>Nederland als missieland</i>	10
<i>Persoonlijke en professionele invloeden</i>	12
<i>Vergelijkingen</i>	13
3. Rock & Roll-mentaliteit en de EO	21
<i>Een nieuwe christelijke omroep in een veranderend Nederland</i>	21
<i>De evangelische boodschap via de televisie</i>	25
Conclusie	34
Literatuurlijst	37

Inleiding

“COC tekent protest aan bij de EO”.¹ Dit had een krantenkop uit februari 2015 kunnen zijn toen de Evangelische Omroep (EO) in opspraak kwam vanwege een interview met de ‘genezen’ homoseksueel Thony.² De krantenkop dateert echter van 11 november 1972. In de jaren zeventig kwam de Evangelische Omroep reeds herhaaldelijk in het nieuws vanwege de omstreden televisiereeks *Kerk en Theologie Homofilie*.³ Zowel de homo-emancipatie organisatie COC als de Vrijzinnige Protestantse Radio Omroep (VPRO) uitten felle kritiek op de verhalen over ‘genezen’ homo’s die in dit programma aan bod kwamen.⁴ Ruim veertig jaar later komt de Evangelische Omroep wederom in het nieuws vanwege dezelfde afwijzende houding ten opzichte van homoseksualiteit.

Tegenwoordig maakt de EO ook programma’s zonder duidelijke religieuze kern, zoals *That’s the Question*, *Van Gogh*; *Een huis voor Vincent* en *Van Rossem for President*.⁵ In de beginjaren van de EO was dat echter ondenkbaar. Sterker nog, na de oprichting in 1965 raakte de EO al snel bij het Nederlandse publiek bekend als conservatief christelijke omroep die flirtte met wat in de wandelgangen heette het Amerikaans fundamentalistisch gedachtegoed.⁶ De vraag is echter of dit beeld dat het Nederlandse publiek van de Evangelische Omroep had, klopt. In hoeverre was de Evangelische Omroep in de beginjaren van haar bestaan inderdaad als fundamentalistisch te bestempelen? In dit onderzoek staat deze vraag centraal. Voor de beantwoording zal ik drie zaken nader bestuderen.

Allereerst, hoofdstuk 1, zal ik dieper ingaan op het begrip ‘fundamentalisme’ en de verschillende opvattingen daarover in de literatuur. Wat is de definitie van Amerikaans fundamentalisme en hoe verhoudt dit zich tot de grotere familie van fundamentalistische groeperingen? Welke kenmerken hebben de groeperingen die fundamentalistisch genoemd

¹ Redactie Nederlands Dagblad, ‘COC tekent protest aan bij de EO’, *Nederlands Dagblad* (11 november 1972).

² Sam de Voogt, ‘EO biedt excuses aan voor interview met ‘genezen’ homo’ (17 februari 2015) <http://www.nrc.nl/nieuws/2015/02/17/eo-biedt-excuses-aan-voor-interview-met-genezen-homo/> (23 februari 2015).

³ Redactie Nederlands Dagblad, ‘COC tekent protest aan bij de EO’, *Nederlands Dagblad* (11 november 1972). ; Redactie Nieuwsblad van het Noorden, ‘VPRO valt EO aan over homofilie-uitzending’, *Nieuwsblad van het Noorden* (4 november 1972). ; Redactie Leeuwarder Courant, ‘Protesten tegen EO-uitzending over homofilie’ *Leeuwarder Courant* (12 januari 1973).

⁴ Evangelische Omroep, *Kerk en Theologie Homofilie II*. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 9 november 1972). ; Redactie Nederlands Dagblad, ‘COC tekent protest aan bij de EO’, *Nederlands Dagblad* (11 november 1972). ; Redactie Nieuwsblad van het Noorden, ‘VPRO valt EO aan over homofilie-uitzending’, *Nieuwsblad van het Noorden* (4 november 1972).;

⁵ Evangelische Omroep, Archief (december 2014) <http://www.eo.nl/archief/a-z-overzicht/> (23 december 2014).

⁶ Maurice Blessing, ‘De Evangelische Omroep. Kind van God en de sixties’, *Historisch Nieuwsblad* 6 (2011) 160.

worden? Om te kunnen bepalen of de Evangelische Omroep in de jaren zeventig ‘fundamentalistisch’ te noemen is, moet nauwkeurig afgewogen worden welke definitie van fundamentalisme in dit onderzoek gehanteerd wordt en wat fundamentalistische groeperingen kenmerkt.

De term ‘fundamentalisme’ is ontstaan tussen 1910 en 1915 in de Verenigde Staten.⁷ Sinds het begin van de twintigste eeuw speelt het christenfundamentalisme een grote rol binnen de Amerikaanse samenleving. Het is daar terug te zien in kerken, in de politiek, maar ook in televisie-uitzendingen. De bekendste stroming binnen het christenfundamentalisme in de Verenigde Staten is wellicht die van de *evangelicals*, die veel gebruik maken van televisie.⁸ Het is vooral deze stroming, waarmee de Evangelische Omroep herhaaldelijk wordt geassocieerd. Om deze reden is de tweede zaak, hoofdstuk 2, die ik onderzoek de invloed van dit Amerikaanse christelijke fundamentalisme op de Evangelische Omroep. Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de ideeën van de Evangelische Omroep en de *evangelicals* in de jaren zeventig? Wat was de invloed en rol van vooraanstaande *evangelicals* uit de Amerikaanse televisiewereld en de Amerikaanse politiek op de EO? Hierbij kijk ik naar persoonlijke relaties, naar uitzendingen en ideeën van de *evangelical* televisiedominees Oral Roberts en Billy Graham, maar ook naar de opvattingen van de Amerikaanse politieke stroming *Christian Right*.

Ten slotte, hoofdstuk 3, omvat mijn onderzoek ook een inhoudelijke analyse van een select aantal programma’s van de Evangelische Omroep uit de jaren zeventig. Het is daarbij belangrijk om de culturele en maatschappelijke context van de jaren zestig en zeventig in Nederland te bestuderen, om inzicht te krijgen in de historische context waarin de Evangelische Omroep is ontstaan. Door de programma’s van de EO te analyseren zal ik na gaan in hoeverre deze programma’s fundamentalistisch te noemen zijn. Daarnaast zal ik analyseren in hoeverre de invloed van de *evangelicals* te zien is in de programma’s die de EO heeft uitgezonden.

De invloed van Amerikaanse christenen op de Nederlandse samenleving in de vier decennia na de Tweede Wereldoorlog is niet onopgemerkt gebleven in de academische wereld. Historici Hans Krabbendam en George Harinck hebben een bundel uitgebracht waarin verschillende aspecten van deze christelijke Amerikaanse invloeden op het christendom in Nederland worden beschreven. Ook de Evangelische Omroep komt in de bundel van

⁷ Karen Armstrong, *The Battle for God: A History of Fundamentalism* (New York 2001) 170-172.

⁸ Armstrong, *The Battle for God*, 214-218.

Krabbendam en Harinck aan bod.⁹ In het artikel over de EO, uit het proefschrift *Radicale Protestanten* van Historicus Remco van Mullingen, staat de vraag centraal of de Evangelische Omroep *home-grown* is.¹⁰ Ook oud EO-medewerker Emerson Vermaat heeft geschreven over het ontstaan van de Evangelische Omroep.¹¹ Zowel Van Mullingen als Vermaat gaan in op de invloed van de Amerikaanse *evangelicals* op de Evangelische Omroep, maar zij beperken zich hierbij tot persoonlijke contacten en organisatorische bemoeienis en kijken niet naar de inhoud van de programma's van de Evangelische Omroep in de jaren zeventig, wat dit onderzoek nadrukkelijk wél wil doen.

Op basis van literatuuronderzoek en krantenanalyses zal ik het historisch kader schetsen waarin de Evangelische Omroep ontstaan is, hoe het begrip 'fundamentalisme' gedefinieerd wordt en hoe het in mijn onderzoek operationeel gemaakt is en hoe het christenfundamentalisme zich ontwikkelde in de naoorlogse decennia in de Verenigde Staten. Mijn analyse van het in dit onderzoek geraadpleegde audiovisueel materiaal heb ik gebaseerd op de constructivistische benadering die Stuart Hall heeft beschreven in zijn boek *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Hall legt uit dat audiovisuele bronnen context krijgen en bronnen zijn door het conceptuele kader dat een samenleving kent. Daarmee bedoelt hij dat de samenleving bepaalt welke waarden en betekenissen er aan objecten en symbolen, waar onder aan taal, toegekend worden. Zonder het conceptuele kader van een samenleving, heeft een symbool, zoals taal, of object geen betekenis. Bij de analyse van audiovisuele bronnen staat de bedoeling van de producent in relatie tot het conceptuele kader van de beoogde doelgroep.¹² De symbolen, objecten, decors, verbale en non-verbale communicatie die gebruikt worden in uitzendingen hebben allen een betekenis en een doel. Door deze verschillende onderdelen te analyseren wil ik de achterliggende bedoelingen en betekenissen van de producent uitlichten. Aan de hand van deze methode zal ik onder andere een select aantal programma's van de Evangelische Omroep analyseren. Deze inhoudelijke analyse van uitzendingen van de Evangelische Omroep kan ons wellicht vertellen of de invloed van de *evangelicals* verder reikte dan eerder gesteld is door Van Mullingen, en of de noemer 'fundamentalisme' inderdaad van toepassing is op de Evangelische Omroep in de jaren zeventig.

⁹ George Harinck en Hans Krabbendam, *A Spiritual Invasion? Amerikaanse invloeden op het Nederlandse christendom* (Barneveld 2010) 9-19.

¹⁰ Remco van Mullingen, 'De EO: calvinistisch product of Amerikaanse kopie?' (27 november 2012) <http://www.remcoschrijft.nl/?p=308> (12 december 2014).

¹¹ Emerson Vermaat, *De Evangelische Omroep: Ontstaansgeschiedenis* (Soesterberg 2007) 7-122.

¹² Stuart Hall, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (Londen 1997), 25-26.

1 De fundamenten van fundamentalisme

In de afgelopen veertien jaar is de term ‘fundamentalisme’ herhaaldelijk gebruikt in de media. Deze term wordt vaak aangehaald wanneer er gesproken of geschreven wordt over geweld, terrorisme en de islam. ‘Fundamentalisme’ is echter een begrip dat meer omvat. Het gaat lang niet altijd gepaard met geweld en kan bij iedere religie voor komen. Om het begrip ‘fundamentalisme’ in dit onderzoek te kunnen gebruiken dient het begrip nader bestudeerd te worden. Wat betekent de term ‘fundamentalisme’? Waar komt de term vandaan en wat kenmerkt fundamentalisme? Hoe wordt de term gebruikt en welke definitie houden we in dit onderzoek aan?

Oorsprong en kenmerken

Het begrip ‘fundamentalisme’ is ontstaan in de Verenigde Staten en werd aan het begin van de twintigste eeuw voor het eerst gebruikt. In deze periode was een groep protestantse Amerikanen van mening dat de wereld te veel veranderde. De groep wilde terug naar de basis van de religie om houvast te creëren. Haar leden zochten naar de fundamenten waarop hun religie was gebouwd. In deze zoektocht werd vooraanstaande conservatieve theologen gevraagd om hun mening te geven over Bijbelse dogmata, zoals de maagdelijkheid van Maria en de drie-eenheid. De meningen van deze theologen werden tussen 1910 en 1915 gepubliceerd in twaalf pamfletten, die *The Fundamentals* genoemd werden. De schrijvers en aanhangers van deze pamfletten werden ‘fundamentalisten’ genoemd.¹³

In de loop der jaren is de term ‘fundamentalisme’ ook op andere christelijke en niet-christelijke groeperingen toegepast, zoals de Westboro Baptist Church, bepaalde Mormoonse gemeenten en de Moslimbroederschap. Termen als ‘Bijbelgetrouw’ en ‘Bijbelfanatisme’ worden vaak in combinatie met christenfundamentalisme gebruikt.¹⁴ Deze termen omvatten het begrip ‘fundamentalisme’ echter niet volledig. Over de exacte definitie en de juiste interpretatie van het begrip ‘fundamentalisme’ is veel discussie.

Tal van religieus fundamentalistische groeperingen hebben in hun gedachtegoed of overtuiging niets met elkaar gemeen, of staan zelfs lijnrecht tegenover elkaar. Ze hebben andere motieven en zijn ontstaan in een andere context. Zo zijn de *evangelicals* in de Verenigde Staten

¹³ Armstrong, *The Battle for God*, 170-172.

¹⁴ Blessing, ‘De Evangelische Omroep’, 162-163.

opgericht en komt de Moslimbroederschap oorspronkelijk uit Egypte. Ondanks het feit dat deze groepen veel van elkaar verschillen, kunnen ze beide ‘fundamentalistisch’ genoemd worden. Op andere vlakken vertonen deze groeperingen namelijk wel overeenkomsten. Deze gemeenschappelijke kenmerken worden ook wel ‘familiegelijkenissen’ genoemd.¹⁵ Een van de familiegelijkenissen die Martin Marty bij fundamentalistische groeperingen herkent, is dat ze allemaal een ingewikkelde relatie tot de moderniteit hebben. Met moderniteit doelt Marty op de moderne ontwikkelingen in de eigentijdse samenleving, waarin veel aandacht is voor wetenschap en culturele vrijheden. Fundamentalisme zou volgens hem dus een modern verschijnsel zijn.¹⁶

De meeste fundamentalisten verzetten zich tegen bepaalde moderne ontwikkelingen in hun tijd. Moderne ontwikkelingen worden door fundamentalisten gezien als een bedreiging van hun culturele identiteit. Het verzet van fundamentalisten is dan ook een reactie op de culturele veranderingen binnen de samenleving waarin zij leven. Als reactie op de bedreiging van hun culturele identiteit willen fundamentalisten terug naar de fundamentele van hun religieuze beoefening of leerstelling.¹⁷ Dit willen zij doen door het gebruik van religieuze bronnen. De Bijbel, de Koran en de Thora zijn voorbeelden van dergelijke religieuze bronnen. Deze bronnen worden grondig bestudeerd en de uitleg van deze bronnen is vaak zo letterlijk mogelijk. Met behulp van deze bronnen willen fundamentalisten de traditionele waarden en normen van hun religie weer in eren herstellen.¹⁸

Tegelijkertijd kiezen fundamentalistische groeperingen nauwkeurig moderne ontwikkelingen waarvan zij wel gebruik willen maken.¹⁹ Zo maken veel fundamentalistische groeperingen wel degelijk gebruik van technologische ontwikkelingen als telefoon en televisie. Dergelijke selectief gekozen moderne uitvindingen gebruiken ze om er voor te zorgen dat hun religieuze gemeenschap bestand is tegen negatieve invloeden van buitenaf. Ze kiezen dus niet de aspecten uit die tegen hun religie in gaan, maar juist de aspecten die hun religie kunnen versterken. Op deze manier proberen ze ervoor te zorgen dat hun gemeenschap zich kan weren tegen tegenstanders van hun traditie. Wanneer hun traditie ondermijnd wordt reageren ze

¹⁵ Martin E. Marty, ‘Fundamentalisme in Vogelvlucht’, in: Pieter Boele van Hensbroek, Sjaak Koenis en Pauline Westerman, *Naar de Letter; Beschouwingen over fundamentalisme* (Utrecht 1991) 10.

¹⁶ Marty, ‘Fundamentalisme in Vogelvlucht’, 7-9.

¹⁷ Ibidem, 7-9.

¹⁸ Gerrie ter Haar, ‘Religious Fundamentalism and Social Change. A comparative inquiry’, in: Gerrie ter Haar en James Busuttill ed., *The Freedom to do God’s will: Religious Fundamentalism and Social Change* (Londen en New York 2003) 10-11.

¹⁹ Marty, ‘Fundamentalisme in Vogelvlucht’, 8-12.

hierop.²⁰ Vaak komt deze reactie tot uiting in een militante geestdrift. Dit kan de vorm aannemen van geweld, maar ook protesten langs de weg, het maken van televisieprogramma's en het verspreiden van religieuze boekjes zijn voorbeelden van deze militante geestdrift. Op dergelijke manieren proberen fundamentalisten hun overtuiging te verspreiden. Deze overtuiging staat vaak haaks op de wetenschappelijke kennis en culturele opvattingen van hun tijd.²¹

In het aanzicht van moderniteit proberen fundamentalisten een gemeenschappelijke identiteit te vormen en deze zo goed mogelijk te beschermen. Vaak houden fundamentalisten zich ook bezig met thema's als de moraal en zuiverheid of puurheid van de mens. Deze thema's komen sterk naar voren in hun ideeën over de verhouding tussen mannen en vrouwen. Dergelijke ideeën proberen religieus fundamentalisten over te brengen op anderen. Zij proberen deze mensen te behoeden voor het kwaad, het einde der tijden en de ondergang van de samenleving. Dit doen fundamentalisten door deze mensen een sociale structuur voor te spiegelen die wezenlijk verschilt van moderne structuren.²²

Gebruik en nadruk

Hoogleraar Religie Gerrie ter Haar heeft zich in de discussie omtrent de definitie van 'fundamentalisme' gemengd door zelf een definitie voor fundamentalistische groeperingen voor te stellen, namelijk: "religieuze bewegingen met een maatschappelijk en/of politiek doel dat op een militante manier wordt nagestreefd." Het ideologisch focus ligt hierbij op het verleden. Maatschappelijk gezien richten fundamentalisten zich op het creëren van alternatieve structuren in de samenleving, daarnaast ligt de culturele nadruk bij deze bewegingen op het aspect 'identiteit'.²³ In deze definitie legt Ter Haar voornamelijk de nadruk op de collectieve identiteitsvorming van een religieuze groepering.

Islamspecialist Malise Ruthven is het niet met Ter Haar eens. Volgens Ruthven zou de nadruk binnen de definitie van het fundamentalisme namelijk moeten liggen op de manier waarop deze gelovigen om gaan met religieuze teksten. Fundamentalisten leggen hun heilige teksten namelijk zo letterlijk mogelijk uit en zien deze teksten ook als het directe woord van God, gericht aan de mens. De inhoud van deze teksten is voor fundamentalisten de leidraad in

²⁰ Ibidem, 8-12.

²¹ Ter Haar, 'Religious Fundamentalism and Social Change', 5-6.

²² Ibidem, 6-11.

²³ Ibidem, 1-24.

hun dagelijks leven en handelen. Binnen verschillende fundamentalistische groeperingen is er echter wel discussie over de letterlijke betekenis van deze religieuze teksten. Het debat gaat daarbij voornamelijk over de juiste interpretaties en definities van specifieke woorden.²⁴

Religieuze teksten letterlijk opvatten en als handleiding voor het leven interpreteren, zijn volgens antropoloog Tanya Luhrman belangrijke kenmerken van een religieus fundamentalistische houding. Volgens Luhrmann moet de nadruk in de definitie van fundamentalisme inderdaad liggen op de omgang van gelovigen met religieuze teksten. Luhrmann is dan ook van mening dat de beleving en het uiten van religie het onderscheid maakt tussen fundamentalisten en andere gelovigen. Volgens de antropologe is de beleving en uiting van religie een kenmerk van de manier waarop gelovigen in contact komen met het transcendente. Fundamentalisten zouden hun religie beleven via de teksten die zij bestuderen en op deze manier de teksten gebruiken om in contact te komen met God of een andere hogere macht. Om deze reden noemt Tanya Luhrmann *evangelicals* dan ook geen fundamentalisten. *Evangelicals* uiten hun religie vaak fysiek door bijvoorbeeld tijdens het bidden en bij preken in tongen te spreken of hun lichaam anders te bewegen. Doordat *evangelicals* hun religie op deze lichamelijke manier beleven zouden zij volgens Luhrmann niet fundamentalistisch genoemd mogen worden. Luhrmann stelt dat de *evangelicals* contact maken met God door hun fysieke beleving en niet door de teksten te bestuderen.²⁵ Het valt echter te betwisten dat de lichamelijke religieuze beleving los te zien is van de mentale rationele beleving of van de kennis die men heeft. Deze factoren hoeven elkaar natuurlijk niet uit te sluiten. Een gelovige kan enerzijds de religieuze teksten letterlijk nemen en als leidraad beschouwen, maar tegelijkertijd de beleving van deze teksten lichamenlijk uiten door bijvoorbeeld glossolalie (in tongen te spreken).

Wanneer het gaat om het definiëren van fundamentalisme stellen echter niet alle wetenschappers de beleving van religie centraal. Religiespecialist Karen Armstrong is van mening dat het kernelement van fundamentalisme iets anders is. Net als Ruthven en Luhrman ziet Armstrong de letterlijke interpretatie van religieuze teksten als een belangrijk kenmerk van fundamentalisme. Armstrong vindt echter dat de manier waarop fundamentalisten gebruik maken van deze teksten het meest kenmerkend is. Volgens Armstrong zijn de verhalen binnen religieuze teksten over het algemeen mythen. Deze mythen, *mythos*, zijn verhalen waar lessen uit getrokken kunnen worden, maar die niet getoetst kunnen worden binnen de kaders van de

²⁴ Malise Ruthven, *Fundamentalism: A Very Short Introduction* (New York 2007) 40-58.

²⁵ Tanya Luhrmann, 'Metakineses: How God Becomes Intimate in Contemporary U.S. Christianity', *American Anthropologist* vol. 106 nr. 3 (2004) 518-528.

kennis *logos*. Fundamentalisten zien deze mythen echter wel als wetenschappelijke kennis. Volgens Armstrong verwarren fundamentalisten *mythos* met *logos*.

Het fundamentalisme kent haar oorsprong dus bij Amerikaanse christenen aan het begin van de twintigste eeuw. Vandaag de dag wordt de term gebruikt om militante strenggelovigen te beschrijven die overtuigd zijn van de feitelijkheid van hun geschriften, enerzijds anti-modern zijn en anderzijds gebruikmaken van moderne ontwikkelingen die bijdragen aan een collectieve identiteit. Hoewel de besproken auteurs het belang en de exacte uitleg van deze kenmerken verschillend inschatten, herkennen zij over het algemeen wel dezelfde kernpunten, die zij familiegelijkenissen noemen. In dit onderzoek zullen we deze familiegelijkenissen als basis nemen om het fundamentalistisch karakter van de Evangelische Omroep aan te toetsen. Daarbij zal de definitie van fundamentalisme volgens Gerrie ter Haar de belangrijkste leidraad zijn. Kort gezegd zal ik de programma's van de Evangelische Omroep dus toetsen aan de volgende familiegelijkenissen: afzetten tegen moderniteit, alternatieve structuren binnen de samenleving bieden, selectief gebruik maken van moderne ontwikkelingen ter versterking van de ideologie, expliciete focus op moraliteit en zuiverheid ten opzichte van gender, nostalgie naar traditionele waarden en normen in combinatie met een letterlijke interpretatie van religieuze teksten, een militant karakter en het creëren van identiteit. Net als Ter Haar leg ik daarbij de nadruk op collectieve identiteitsvorming. De andere familiegelijkenissen dragen immers bij aan de invulling en bescherming van deze identiteit. Met behulp van deze definitie van fundamentalisme zal in het laatste hoofdstuk geanalyseerd kunnen worden welke plaats de EO van de jaren zeventig in neemt binnen dit fundamentalistische kader.

2. De invloeden van de *evangelicals*

De Evangelische Omroep werd in haar beginjaren vaak met de Amerikaanse *evangelicals* in verband gebracht. Volgens historici Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg groeide de invloed van de *evangelical* in de jaren zestig in Nederland. Daarnaast noemen zij de Evangelische Omroep zelfs de bekendste Nederlandse organisatie die zowel theologisch als mediatechnisch geïnspireerd was door de *evangelicals*.²⁶ Een dergelijke invloed ontstaat natuurlijk niet uit het niets. De vraag is dan ook: hoe raakte Nederland bekend met de *evangelicals* en hoe kwam de EO daaruit voort? Van Eijnatten en Van Lieburg stellen dat er in grote mate sprake is van invloed van de *evangelicals* op de Evangelische Omroep. Hoe zag die invloed er dan uit? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de ideeën van de Evangelische Omroep en de *evangelicals* in de jaren zeventig? Wat was de invloed en rol van vooraanstaande *evangelicals* uit de Amerikaanse televisiewereld en de Amerikaanse politiek op de EO?

Nederland als missieland

Vanaf het begin van de twintigste eeuw probeerde de *evangelicals* hun gedachtegoed te verspreiden op Nederlandse bodem. Zij vonden dat de Nederlanders gered moesten worden van de verdoemenis. De *evangelicals* hielden zich echter afzijdig van het theologisch debat en richtten zich vooral op de bekering van de gewone (christelijke) Nederlandse bevolking. Voor de Tweede Wereldoorlog boekten deze Amerikaanse christenen weinig succes in het verzuilde Nederland. Hun invloed beperkte zich tot de christenen die ontevreden waren over hun eigen kerk en tot de huiselijke sfeer, waar men *evangelical*-georiënteerde liederen van Johannes de Heer zong. Thuis wilden Nederlanders hun religie via deze nieuwe muziek ervaren. Desondanks bleven zij hun oude kerken trouw, waardoor de invloed van de *evangelicals* gering bleef.²⁷

Na de Tweede Wereldoorlog kregen de *evangelicals* echter meer invloed in Nederland. Volgens historicus George Harinck had de Nederlandse bevolking vanwege de Tweede Wereldoorlog minder binding met hun eigen natie, waardoor er meer ruimte ontstond voor invloeden van buitenaf.²⁸ Doordat de *evangelicals* zo sterk gericht waren op de ervaring en beleving van het christendom, stonden zij in contrast met de starre Nederlandse religieuze

²⁶ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 358.

²⁷ George Harinck, 'Opnieuw bezocht met het evangelie: De vermenging van het Amerikaans evangelicalisme met het Nederlandse protestantisme' in: George Harinck en Hans Krabbendam, *A Spiritual Invasion? Amerikaanse invloeden op het Nederlandse christendom* (Barneveld 2010) 23-25.

²⁸ Harinck, 'Opnieuw bezocht met het evangelie', 31.

traditie. Vooral jongeren voelden zich erg aangetrokken tot het *evangelicalism*. Amerikaanse jongerenbewegingen als *Youth For Christ* en de *Navigators* kregen dan ook al snel een Nederlandse divisie en trokken veel leden.²⁹ De *evangelicals* wilden echter niet alleen deze jongerenorganisaties naar Nederland brengen. Ze hadden namelijk een nieuwe manier gevonden om hun boodschap te verspreiden.

Aan het begin van de jaren vijftig van de twintigste eeuw begonnen de *evangelicals* in de Verenigde Staten gebruik te maken van een nieuw medium: televisie. Vooral *evangelical*-dominees maakten hier gretig gebruik van. Hun preken werden uitgezonden op televisie en er kwamen veel mensen naar de opnames. Deze *evangelical*-televisiedominees ontwikkelden nieuwe technieken om zowel het aanwezige publiek als de kijkers thuis bij hun preek te betrekken. Door hun manier van preken werden zij snel razend populair. Ze werden *televangelists* genoemd.³⁰ Het waren met name de *televangelists* Oral Roberts en Billy Graham die veel invloed hebben gehad, zowel in de Verenigde Staten als in de rest van de wereld.³¹ Veel *evangelical*-stromingen zijn fundamentalistisch. Oral Roberts en Billy Graham waren daarin geen uitzondering. Zij brachten hun christelijke boodschap over op miljoenen mensen via de televisie.³²

De populariteit van de *televangelists* bleef in Nederland niet onopgemerkt. Zo kwam Billy Graham meermaals naar Nederland. Hij predikte in 1954 voor 40.000 man in het Olympisch Stadion in Amsterdam en een jaar later had hij zelfs 60.000 toehoorders in het Feyenoordstadion.³³ In 1964 hield ook Oral Roberts gebedsgenezingen in Nederland, wat breed werd uitgemeten in de Nederlandse kranten.³⁴ In de jaren vijftig en zestig waren deze *televangelists* herhaaldelijk onderwerp gesprek in de Nederlandse kranten. Daarin werd besproken welke plannen Billy Graham en Oral Roberts voor Nederland hadden en wat deze

²⁹Ibidem, 28-34.

³⁰ Steve Bruce, *Pray TV; Televangelism in America* (Londen 1990) 112-128.

³¹ Steve Bruce, *Pray TV*, 231-236.

³² Armstrong, *The Battle for God*, 214-216.

³³ Harinck, 'Opnieuw bezocht met het evangelie', 29.; Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Het Europees Congres voor Evangelisatie. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 18-09-1971).; Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, 'Nijman van leger des Heils vertaalt Billy Graham (1955)' (7 mei 2012) <https://www.youtube.com/watch?v=HRxCNnlZj4> (7 november 2014).

³⁴ Redactie Leeuwarder courant, 'Beloning van duizend gulden voor wonder...', *Leeuwarder courant* (12 december 1964). ; Redactie Het Vrije Volk, 'Gebedsgenezing!', *Het Vrije Volk* (5 november 1964).

televangelists precies deden.³⁵ Door de aandacht die Graham en Roberts genoten, leek het gemakkelijk om in Nederland een *evangelical*-georiënteerde omroep op te richten.

Aan het eind van de jaren vijftig probeerde het Amerikaanse radiostation *The Voice of Andes* reeds een nieuwe radiovereniging op te zetten in Nederland, die gebaseerd was op de ideeën van de *evangelicals* uit de Verenigde Staten. Ondanks het feit dat deze Amerikanen steun kregen van een aantal vooraanstaande Nederlanders uit de evangelische wereld, werd de radiovereniging toch niet opgezet. Het idee voor een omroep met een evangelisch karakter begon nu echter wel te leven binnen evangelisch Nederland. Toch zou het nog bijna tien jaar duren voordat dit plan gerealiseerd kon worden met de oprichting van de Evangelische Omroep.³⁶

Persoonlijke en professionele invloeden

In 1967 werd de Evangelische Omroep door onder anderen Albert Ramaker opgericht. Ramakers had erg veel contacten binnen het netwerk van de *evangelicals*, onder andere vanwege zijn landelijk voorzitterschap bij *Youth for Christ* en zijn aandeel in het Billy Graham Comité in Rotterdam.³⁷ De contacten van Ramakers binnen het *evangelical*-netwerk kwamen goed van pas toen de Evangelische Omroep in 1970 toestemming kreeg om tv-programma's uit te gaan zenden. Omdat zij zelf niet veel ervaring hadden met het maken van tv-programma's, huurden ze Amerikaanse en Canadese televisieproducenten in om hen te helpen. Ook zond de EO regelmatig in de Verenigde Staten geproduceerde christelijke programma's uit, omdat men die geschikt vond voor het verspreiden van de christelijke boodschap. Tevens vond de Evangelische Omroep dat deze programma's een voorbeeld voor EO-programma's waren. De oprichters van de Evangelische Omroep vonden het echter belangrijk dat alle medewerkers van de EO, dus ook televisieproducenten uit het buitenland en tv-persoonlijkheden, van christelijke origine waren. Daarnaast wilden zij dat de christelijke moraal ook nageleefd en uitgebeeld werd in hun programma's. In eerste instantie ontbrak het hieraan, waardoor de oprichters veel kritiek

³⁵ Redactie Leeuwarder courant, 'Beloning van duizend gulden voor wonder...', *Leeuwarder courant* (12 december 1964). ; Redactie Het Vrije Volk, 'Hillard Griffin in Schotse Kerk', *Het Vrije Volk* (2 juli 1958). ; Redactie Het Vrije Volk, 'Komt Broeder Oral Hier?', *Het Vrije Volk* (29 september 1956).

³⁶ Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 42.

³⁷ Maurice Blessing, 'De Evangelische omroep', 165-167. ; Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 42.

hadden op een aantal van hun overzeese producenten.³⁸ Desalniettemin bleven de oprichters van de EO bewondering houden voor de Amerikaanse religieuze televisie.

Voor Billy Graham genoot veel aandacht van de Evangelische Omroep. Zo verscheen Billy Graham in het actualiteitenprogramma *Nader Bekeken*. In deze uitzending van 18 september 1971, werd het Europese congres voor Evangelisatie te Amsterdam besproken. Er werd verteld dat er veel belangrijke Europese religieuze leiders aanwezig waren geweest. Ondanks het feit dat het congres op Europa gericht was en er veel Europese religieuze leiders aanwezig waren, koos de Evangelische Omroep er toch voor om Billy Graham te interviewen en dit uit te zenden.³⁹ Dit is echter niet de enige keer dat de EO aandacht aan hem besteedde. In zijn boek *Schone Schijn* vertelt oud EO-medewerker D. van Genderen dat Billy Graham in een vroege uitgave van het EO-tijdschrift *Visie* aan het woord werd gelaten over zijn ideeën met betrekking tot massamedia.⁴⁰ Deze sterke interesse van de Evangelische Omroep in Billy Graham valt mogelijk te verklaren doordat hij, net als Ramaker, deel uitmaakte van de *evangelical* organisatie *Youth for Christ*.⁴¹ Ook de betrokkenheid van Ramaker bij het Billy Graham Comité in Rotterdam vormt mogelijk een verklaring voor de fascinatie die de EO voor Graham leek te hebben.⁴² De betrokkenheid van Ramaker bij deze twee *evangelical*-organisaties in Nederland, laat zien dat de affiniteit die de EO met de *evangelicals* had, diep geworteld zat binnen de organisatie van de nieuwe Nederlandse omroep. Ook hun bewondering voor Graham lijkt daardoor verder te gaan dan een aantal interviews.

Vergelijkingen

Desondanks zagen de programma's van de Evangelische Omroep er anders uit dan de programma's van Billy Graham. Allereerst is er een groot verschil tussen het decor waarin de Evangelische Omroep haar programma's opnam en het decor waarin Billy Graham dat deed. *Televangelists* als Graham en Oral Roberts staan bekend als televisiedominees. Zij preken dus op televisie. De uitzendingen van Roberts werden bijvoorbeeld in een tent opgenomen. Roberts stond hierbij op een verhoogd podium, waar hij preekte met een Bijbel in zijn hand. Daarbij

³⁸ Remco van Mullingen, 'De EO: calvinistisch product of Amerikaanse kopie?' (27 november 2012) <http://www.remcoschrijft.nl/?p=308> (12 december 2014).

³⁹ Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Het Europees Congres voor Evangelisatie. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 18-09-1971).

⁴⁰ D. van Genderen, *Schone Schijn; over Massamedia* (Kampen 1994) 15.

⁴¹ Bruce, *Pray TV*, 32-33.

⁴² Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 42.

keek Oral Roberts neer op het publiek en betrok hij hen bij zijn uitzending door hen vragen te stellen. Roberts deed ook aan gebedsgenezing, waarbij hij tijdens de uitzending mensen uit het publiek naar voren haalde.⁴³ Hij hoorde hun persoonlijke problemen aan. Daarna legde Roberts zijn hand op het hoofd van degene die genezen wilde worden en riep de woorden ‘Heal! Heal!’. Vervolgens vertelde hij hen dat zij gered waren van de verdoemenis.⁴⁴

Billy Graham was geen gebedsgenezer. Wel stond hij net als Roberts op een podium tijdens zijn uitzendingen. Ook Graham preekte in zijn programma’s met een Bijbel in zijn hand voor een groot publiek. In tegenstelling tot de preken van Roberts werden de preken van Graham opgenomen in een arena of stadion. Hierdoor keken mensen dus omlaag naar hem, terwijl hij op een centrale plek in het stadion stond.⁴⁵ Zowel bij Graham als bij Roberts was de camerapositie echter specifiek gekozen, waardoor de kijkers thuis een ander beeld van de preek kregen dan de aanwezigen. Beiden werden het grootste gedeelte van de preek frontaal gefilmd. De camerapositie veranderde echter wanneer zij over de Bijbel spraken. Op dat moment werden zij vanaf een lagere positie gefilmd. Zo keken de mensen letterlijk tegen de spreker op wanneer hij autoriteit wilde uitstralen. Graham zette deze autoriteit kracht bij met armbewegingen en door harder te praten wanneer hij over God sprak.⁴⁶ Deze zelfde techniek is ook terug te zien bij Oral Roberts, die ook op een podium stond, zich van onderaf liet filmen en harder sprak wanneer hij het over God en de Bijbel had.⁴⁷ Daarnaast richtten beiden zich op specifieke momenten in hun programma’s tot de kijker, om deze uit te nodigen om mee te bidden en om hen bij het programma te betrekken.⁴⁸

De kijkers van de EO-programma’s werden daarentegen op een heel andere manier bij de programma’s betrokken. De EO maakte namelijk gebruik van persoonlijke verhalen en actuele onderwerpen om kijkers te trekken. De maatschappelijke aangelegenheden die de EO

⁴³ Oral Roberts, ‘How to Know you are Saved 1955’ (23 februari 2011)
<https://www.youtube.com/watch?v=KwDob8axwgc> (14 november 2014).;

Oral Roberts, ‘It’s Later Than You Think’ (24 februari 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=5oTC349QhxI> (4 januari 2015).

⁴⁴ Oral Roberts, ‘How to Know you are Saved 1955’ (23 februari 2011)
<https://www.youtube.com/watch?v=KwDob8axwgc> (14 november 2014).

⁴⁵ Billy Graham, ‘A Warning Against Idolatry’ (12 november 2012)
<https://www.youtube.com/watch?v=79EEEEVPkGlg> (4 januari 2015).

⁴⁶ Billy Graham, ‘Sex and the Bible (Part 2 of 4)’ (6 september 2009)
<https://www.youtube.com/watch?v=6EpgUAh-EeY> (4 januari 2015).

⁴⁷ Oral Roberts, ‘It’s Later Than You Think’ (24 februari 2011)
<https://www.youtube.com/watch?v=5oTC349QhxI> (4 januari 2015).

⁴⁸ Billy Graham, ‘Sex and the Bible (Part 2 of 4)’ (6 september 2009)
<https://www.youtube.com/watch?v=6EpgUAh-EeY> (4 januari 2015). ;

Oral Roberts, ‘How to Know you are Saved 1955’ (23 februari 2011)
<https://www.youtube.com/watch?v=KwDob8axwgc> (14 november 2014).

in beeld bracht werden in een christelijk jasje gestoken en daarbij werkte de EO met verschillende presentatoren en interviewers. Bij de EO was echter zelden sprake van een verandering in camerapositie wanneer interviewer, geïnterviewde of publiek in beeld gebracht werden. Hierdoor lijkt het alsof het publiek en de personen op televisie, allen op gelijke hoogte zitten en gelijkwaardig zijn. Dit betekent natuurlijk niet dat de interviews lukraak ergens opgenomen werden. De EO paste het decor aan aan het onderwerp van het programma. Wetenschappers werden tijdens interviews voor een boekenkast gepositioneerd,⁴⁹ en bij persoonlijke verhalen werd de geïnterviewde in een huiselijke sfeer in beeld gebracht.⁵⁰ Het decor van de uitzending werd dus nauwkeurig afgestemd op de inhoud van het programma. Door voor specifieke decors te kiezen, maakte de Evangelische Omroep haar boodschap krachtiger. Een geleerde die omgeven wordt door boeken, lijkt immers eerder belezen, dan wanneer hij in een pretpark geïnterviewd wordt.

Ondanks het feit dat de programma's van de Evangelische Omroep qua vormgeving verschilden van de programma's van Billy Graham en Oral Roberts, hadden ze hiermee wel inhoudelijke overeenkomsten. Zo werden vaak dezelfde of soortgelijke onderwerpen aangesneden. Zowel de Evangelische Omroep als Graham spraken bijvoorbeeld over seksualiteit en genderverhoudingen.⁵¹ In de uitzending *Sex and the Bible* spreekt Graham onder andere over de verkeerde seksuele moraal in de samenleving van zijn tijd. Volgens de *televangelist* was deze nieuwe seksuele moraal er de oorzaak van dat veel huwelijken stukliepen. In zijn uitzending adviseerde hij mensen om zich tot God te richten als ook hun huwelijk op de klippen dreigde te lopen. God zou hen volgens Graham helpen.⁵² Hij legt in zijn verhaal herhaaldelijk de nadruk op het huwelijk, dat een verbond tussen man en vrouw zou zijn. De woorden 'man' en 'vrouw' worden met meer kracht uitgesproken dan de rest van de

⁴⁹ Evangelische Omroep, Kerk en Theologie Homofilie III. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973). ;

Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Inflatie. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 16 november 1972).

⁵⁰ Evangelische Omroep, Kerk en Theologie Homofilie II. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 9 november 1972). ;

Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Communisme. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 25 maart 1976).

⁵¹ Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 2 of 4)' (6 september 2009)

<https://www.youtube.com/watch?v=6EpgUAh-EeY> (4 januari 2015). ; Evangelische Omroep, Kerk en Theologie Homofilie III. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973).

⁵² Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 2 of 4)' (6 september 2009)

<https://www.youtube.com/watch?v=6EpgUAh-EeY> (4 januari 2015).

woorden in dezelfde zin. Graham wilde zo duidelijkmaken dat het huwelijk, en seks binnen het huwelijk, volgens de Bijbel strikt bedoeld was als een verbond tussen man en vrouw.⁵³

De Bijbel werd zowel door Graham en Roberts, als door de Evangelische Omroep vaak gebruikt in uitzendingen. Voor de EO was de Bijbel voornamelijk een leidraad waaraan maatschappelijke ontwikkelingen als de legalisering van abortus en de homo-emancipatie dienen te worden getoetst.⁵⁴ Roberts gebruikte de Bijbel daarentegen actiever in zijn programma's. Hij vertelt in de uitzending *How to Know you are Saved* dat de Bijbel leidend is voor alles in het leven. Daarnaast citeert Roberts de Bijbel in zijn speeches.⁵⁵ In de uitzending worden herhaaldelijk stukjes tekst uit de Bijbel in beeld getoond, zodat kijkers mee kunnen lezen.⁵⁶ Ook in de programma's van Billy Graham is duidelijk te zien dat de Bijbel volgens hem zeer belangrijk is. Zo preekt Billy Graham meestal met de Bijbel duidelijk zichtbaar in zijn hand. Daarnaast schenkt hij in de uitzending *Sex and the Bible* aandacht aan het feit dat mensen de Bijbel anders zouden proberen te interpreteren. In de moderne tijd zou men namelijk pretenderen dat de woorden uit de Bijbel niet letterlijk opgevat moeten worden. Graham verzet zich tegen deze opvatting en spreekt over de moraal. Hij noemt dit 'Moral Law', ofwel 'morele wet'. Hiermee doelt hij op de samenlevingsregels die in de Bijbel staan en uit de verhalen op te maken zijn. Volgens Graham is die morele wet juist belangrijk en zeker niet veranderlijk of verwerpelijk.⁵⁷ Voor christenen als Roberts, Graham en de Evangelische Omroep was de Bijbel de waarheid. In de Bijbel stond het woord van God. Wanneer zij citeerden uit de Bijbel, een Bijbel vasthielden of verwezen naar de Bijbel, gebruikten zij het boek als bron van waarheid en kennis. Door de Bijbel te gebruiken in hun programma's probeerden de EO, Billy Graham en Oral Roberts te laten zien dat zij dicht bij de waarheid stonden en dat ze de waarheid verkondigden.

Hoewel Graham, Roberts en de EO de Bijbel heel belangrijk vonden en als de waarheid beschouwden, vonden ze dit idee niet onverenigbaar met wetenschap. Zowel de Evangelische Omroep, als Oral Roberts en Billy Graham betrokken wetenschap bij hun uitzendingen. De

⁵³ Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 1 of 4)' (6 september 2009)
<https://www.youtube.com/watch?v=8NFos8boZTM> (4 januari 2015).

⁵⁴ Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 juni 1973).

⁵⁵ Oral Roberts, 'How to Know you are Saved 1955' (23 februari 2011)
<https://www.youtube.com/watch?v=KwDob8axwgc> (14 november 2014).

⁵⁶ Oral Roberts, 'It's Later Than You Think' (24 februari 2011)
<https://www.youtube.com/watch?v=5oTC349QhxI> (4 januari 2015).

⁵⁷ Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 1 of 4)' (6 september 2009)
<https://www.youtube.com/watch?v=8NFos8boZTM> (4 januari 2015).

Evangelische Omroep liet bijvoorbeeld artsen aan het woord die zich uitspraken tegen abortus, om zo hun christelijke opvatting over de onethische kant van abortus te ondersteunen met wetenschappelijke uitspraken.⁵⁸

Ook Graham maakt gebruik van uitspraken van artsen om zijn verhaal te ondersteunen. In een uitzending over het huwelijk haalt hij een onderzoek van een Amerikaanse dermatoloog aan. Deze zou hebben geconstateerd dat geslachtsziekten steeds vaker voor komen in de Verenigde Staten. Het zou bijna een epidemie zijn geworden. Graham koppelt deze constatering aan de christelijke moraal die hij in de Bijbel leest. Deze moraal zou inhouden dat seks tot het huwelijk beperkt moet worden om je eigen lichaam te beschermen.⁵⁹ Graham gebruikt dus een specifiek onderzoek binnen de wetenschap om zijn verhaal te versterken.

Oral Roberts past elementen uit wetenschap zelfs direct toe in zijn uitzending. Voorafgaand aan de uitzending *It's Later Than You Think* ondertekent hij in beeld een echtheidsverklaring en legt hij een eed af. Hierin zweert hij dat er niemand gemanipuleerd is en dat er niets ingestudeerd is. De mensen die hij heelt of redt, zouden écht deze ervaring hebben gehad. Er is een rechter bij aanwezig om de verklaring geldig te laten verklaren en de eed af te nemen.⁶⁰ Door deze eed af te leggen en de verklaring te ondertekenen, laat Roberts wederom zien dat hij de wetenschap vertrouwt. De eed is bedoeld als legitimering van zijn gebedsgenezing, omdat hij onder het toezien oog van God en de staat zweert niet te bedriegen.

Hoewel Oral Roberts en Billy Graham wetenschappelijke argumenten bij hun preken betrokken en uitspraken deden over maatschappelijke zaken, distantieerden zij zich beiden van politieke aangelegenheden. Andere *evangelical*-dominees die op de radio predikten, waren echter wel nauw betrokken bij de politiek in de Verenigde Staten. Carl McIntire en Billy James Hargis zijn bij uitstek voorbeelden van politiekgeoriënteerde *evangelical*-radio-dominees in de jaren vijftig tot zeventig. Zij verkondigden hun christelijke politieke mening via de radio en probeerden zo anderen te overtuigen. McIntire en Hargis hadden een belangrijke invloed op de

⁵⁸ Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 juni 1973). ; Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 2 of 4)' (6 september 2009) <https://www.youtube.com/watch?v=6EpgUAh-EeY> (4 januari 2015).; Oral Roberts, 'It's Later Than You Think' (24 februari 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=5oTC349QhxI> (4 januari 2015).

⁵⁹ Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 2 of 4)' (6 september 2009) <https://www.youtube.com/watch?v=6EpgUAh-EeY> (4 januari 2015).

⁶⁰ Oral Roberts, 'It's Later Than You Think' (24 februari 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=5oTC349QhxI> (4 januari 2015).

politiek binnen de conservatieve christelijke kring in de Verenigde Staten, die beter bekend staat als *Christian Right*, oftewel Christelijk Rechts.⁶¹

Zowel Carl McIntire als Billy James Hargis bespraken via de radio hun kritieken op politieke en maatschappelijke zaken. Zij stonden voornamelijk bekend om hun anticommunistische opvattingen. Tijdens de Koude Oorlog (1917-1991) was het natuurlijk allerminst vreemd om als Amerikaan tegen het communisme te zijn. McIntire en Hargis gingen echter nog een stapje verder in hun anticommunistische opvattingen dan het enkel af te keuren. Volgens deze twee radiodominees waren alle maatschappelijke problemen de schuld van de communisten: van inkomensbelasting tot raciale integratie.⁶²

Ook de Evangelische Omroep was sterk anticommunistisch. Doordat de EO het communisme als antireligieus beschouwde, was het onverenigbaar met de opvattingen van de Evangelische Omroep. De verspreiding van het communisme in China (1949), Vietnam (1946-1975), Laos (1954-1977) en Cambodja (1969-1979) boezemde de Evangelische Omroep angst in. In een uitzending van *Nader Bekeken* op 25 maart 1976 liet de EO christenen aan het woord die zendingswerk in Azië hadden gedaan. Verbouwereerd vertelden deze christenen hoe veel christenen in Azië hun religie niet mochten praktiseren. Daarnaast liet de Evangelische Omroep journalist J.G. Heitink aan het woord, die Rusland als een land vol dreiging en gevaar omschrijft. Heitink vertelt dat de Sovjet-Unie de wereld wil veroveren met Nederland als satellietstaat. De Russische economie zou gebaseerd zijn op een oorlogsgeest en alle vrijheden waren volgens Heitink in gevaar.⁶³ Hoewel de EO zich in deze uitzending ook uitspreekt tegen de Sovjet-Unie als staat, was het voornamelijk het communisme dat zij beangstigend vinden.

Deze anticommunistische houding was echter niet de enige opvatting die de Evangelische Omroep met McIntire, Hargis en de rest van Christelijk Rechts deelde. Net als de Evangelische Omroep verzette Christelijk Rechts zich namelijk tegen de legalisering van abortus, de vrijer wordende seksuele moraal en de veranderingen in genderrollen binnen de samenleving.⁶⁴

⁶¹ Bruce, *Pray TV*, 162-167.

⁶² Ibidem, 164-166. ; Yvan Vanden Berghe, *De Koude Oorlog; Een nieuwe geschiedenis(1917-1991)* (Leuven 2008) 17-18.

⁶³ Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Communisme. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 25 maart 1976). ; Vanden Berghe, *De Koude Oorlog*, 40-315. De exacte gebeurtenissen in Azië staan per land uitgebreid beschreven in dit boek van Vanden Berghe. Omdat hier enkel aan jaartallen en landen wordt gerefereerd en deze tussendoor genoemd worden in dit boek tussen deze pagina's, wordt deze uitgebreide pagina selectie als vindplaats genoemd.

⁶⁴ Bruce, *Pray TV*, 164-168.

Desondanks is er een essentieel verschil tussen de Evangelische Omroep en de radiodominees van Christelijk Rechts. De Evangelische Omroep wilde enkel een christelijke omroep oprichten, geen staat. Het syncretisme van staat en religie was volgens de EO immers al bij Constantijn de Grote mis gegaan. Waar Christelijk Rechts en hun populaire dominees zich op politiek richtten, wilde de EO zich op het gebied van politiek juist zo onpartijdig mogelijk opstellen.⁶⁵ In de jaren tachtig zou de rol van Christelijk Rechts in de Amerikaanse politiek nog meer toenemen, als *televangelist* Pat Robertson zich in 1988 verkiesbaar stelt als presidentskandidaat.⁶⁶

Al voor de Tweede Wereldoorlog raakte Nederland bekend met *de evangelicals*. Pas vanaf de jaren vijftig groeide hun invloed in Nederland, onder andere door jeugdorganisaties en bezoeken van bekende *evangelicals* uit de Verenigde Staten, zoals Billy Graham. Voor de Evangelische Omroep waren de *evangelicals* een inspiratiebron op ideologisch gebied. Daarnaast kreeg de EO ook directe hulp van de *evangelicals* bij het maken van televisieprogramma's en zond de omroep zelfs Amerikaanse televisieprogramma's uit.

De programma's van de Evangelische Omroep zien er qua vormgeving wel heel anders uit dan de programma's van Billy Graham en Oral Roberts. De EO maakt op een andere manier gebruik van cameraposities, decor en de programma's hebben een andere stijl dan de programma's van de *televangelists*. Tegelijkertijd vertonen ze hiermee ideologisch gezien veel overeenkomsten. Ze gebruiken soortgelijke argumenten en elementen om kijkers te overtuigen. Wetenschap en de Bijbel zijn daar bij uitstek voorbeelden van. Net als Graham en Roberts houdt de EO zich afzijdig van de politiek. Dit is dan ook het belangrijkste punt waarop de EO verschilt met de Christian Right-groepering, die wel politiek geëngageerd is. Van alle besproken vooraanstaande *evangelicals*, heeft Billy Graham de grootste invloed op de Evangelische Omroep gehad. De extra aandacht die de EO aan hem schonk was erg opvallend. Graham fungeerde voornamelijk als inspiratiebron en icoon voor de Evangelische Omroep. Zijn functie als dominee en internationaal voorbeeld voor *evangelicals* speelde daarbij een belangrijke rol.

Uit de verhoudingen tussen de EO en de *evangelicals*, die in dit hoofdstuk besproken zijn, kan opgemaakt worden dat de Evangelische Omroep op ideologisch, institutioneel en persoonlijk niveau geïnspireerd was door de *evangelicals*. Op deze manier is de vraag naar de invloed van de *evangelicals* op de EO deels beantwoord. Hoe de *evangelicals* als inspiratiebron

⁶⁵ Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 119-121.

⁶⁶ Bruce, *Pray TV*, 167-175.

voor de Evangelische Omroep doorwerkte op de boodschap in de EO-programma's is hiermee echter nog niet beantwoord. Ook het fundamentalistisch karakter van de Evangelische Omroep is nog niet volledig bevestigd. Zoals in hoofdstuk één is uitgelegd worden het creëren van een collectieve identiteit, een militant karakter en het beschermen van de identiteit als belangrijke familiegelekenissen van het fundamentalisme gezien. Het is dan ook zaak om uit te zoeken hoe dergelijke familiegelekenissen terug te zien zijn in de programma's van de Evangelische Omroep.

3. Rock & Roll-mentaliteit en de EO

In de jaren zestig bestonden er in Nederland een aantal christelijke omroepen, zoals de Nederlandse Christelijke Radiovereniging (NCRV) en de Katholieke Radio Omroep (KRO). Eind jaren zestig kwam hier een nieuwe christelijke omroep bij: de Evangelische Omroep.⁶⁷ Het oorspronkelijke gedachtegoed van de Evangelische Omroep was geïnspireerd op dat van de *evangelicals*, een Amerikaanse stroming van het christendom die nog niet eerder een plaats binnen de Nederlandse massamedia had veroverd. Historici Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg merken op dat *evangelicals* in de volksmond fundamentalistisch werden genoemd en ook zij leggen, net als Remco van Mullingen het verband tussen de *evangelicals* en de Evangelische Omroep in de jaren zestig en zeventig.⁶⁸ In dit onderzoek is reeds vastgesteld dat de Evangelische Omroep institutioneel en persoonlijk gezien inderdaad verbonden was met de *evangelicals*. Waardoor stonden de Nederlanders in de jaren zestig en zeventig ineens open voor het *evangelical* gedachtegoed en waarom werd de Evangelische Omroep opgericht? Waarom vroeg de EO hulp uit de Verenigde Staten en niet uit Nederland?

Om te kunnen begrijpen hoe en waarom de Evangelische Omroep ontstaan is, moet zij worden geplaatst in de context van de Nederlandse samenleving in de jaren zestig en zeventig. Met behulp van deze context kunnen de programma's van de Evangelische Omroep beter worden bestudeerd en begrepen. In hoeverre is het fundamentalistisch gedachtegoed van de *evangelicals* echt terug te zien in de programma's van de Evangelische Omroep uit de jaren zeventig? Aan de hand van de constructivistische benadering van Stuart Hall zal ik de symbolen, objecten, decors, verbale en non-verbale communicatie in een selectie programma's van de Evangelische Omroep in de jaren zeventig analyseren. Daarbij zal ik vooral onderzoeken of, en zo ja, hoe de in hoofdstuk 1 beschreven familiegelekenissen van het fundamentalisme naar voren komen in de communicatie, symbolen en objecten in de programma's. In hoeverre dragen deze elementen bij aan het vormen van een collectieve identiteit of de bescherming daarvan?

Een nieuwe christelijke omroep in een veranderend Nederland

Tussen 1920-1965 was Nederland verzuild. Er heerste een conservatieve houding binnen de Nederlandse maatschappij, waarbij iedereen zich zo veel mogelijk op hun eigen ideologische

⁶⁷ Maurice Blessing, 'De Evangelische omroep', 160-164.

⁶⁸ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 358.

subcultuur richtte. Deze verschillende subculturen worden ook wel ‘zuilen’ genoemd. Iedere zuil had zijn eigen verenigingen, politieke partijen, gemeenschappen, scholen en media.⁶⁹ Na de Tweede Wereldoorlog moest Nederland opnieuw worden opgebouwd. Het was de bedoeling om Nederland te herstellen naar de staat waarin het voor de oorlog verkeerde. Tijdens deze periode van wederopbouw bloeide de Nederlandse economie langzaam op. Hierdoor steeg de welvaart en werd de samenleving individualistischer. Mensen konden zich steeds beter redden zonder terug te hoeven vallen op een gemeenschap die was verankerd in een zuil. De verzuilde cultuur en verzuilde mentaliteit begon vanaf de jaren zestig langzaam te verdwijnen.⁷⁰

In de loop van de jaren zestig van de twintigste eeuw versnelde het proces van ontzuiling. Deze ontwikkeling bracht een voor christenen ongewenst effect teweeg: ontkerkelijkheid. In eerste instantie was het vooral de Rooms Katholieke Kerk die te maken kreeg met de leegloop van kerken waardoor veel oude kerkgebouwen een nieuwe bestemming kregen. Dit betekent niet dat de protestantse kerk ongeschonden uit de ontzuiling kwam. Ook de protestantse kerken liepen langzaam leeg, zij het in mindere mate dan de katholieke kerken.⁷¹ Door de toenemende welvaart, kennis en wetenschap besteedden mensen minder aandacht aan het christendom en bezochten zij de kerk minder dan voorheen. Een aantal christelijke verenigingen begon zich te distantiëren van hun religieuze oorsprong, waardoor veel van deze verenigingen een niet-religieus karakter kregen of fuseerden met andere religieuze verenigingen. Degenen die nog wel binding met het christendom voelden, hadden veelal behoefte aan een nieuwe manier van geloofsbeleving. Zij wilden hun religie zelf vorm geven, zonder opgelegde dogma's en regels vanuit de kerk en met de nadruk op kernwaarden als solidariteit en vrijheid.⁷² Binnen de ontzuilende samenleving ontstond er dus vraag naar een nieuw geloofsbegrip.

De uiteindelijke oprichting van de Evangelische Omroep kwam in 1967 als reactie op de hierboven beschreven ontzuiling en secularisatie. De directe aanleiding voor de oprichting was een besluit dat in 1965 door de NCRV werd genomen. Het christelijke karakter van de NCRV werd namelijk vanaf de jaren 1960 steeds zwakker. Amusement voerde steeds vaker de boventoon ten opzichte van christelijke boodschappen en liederen. Desondanks kreeg de Nederlandse Christelijke Gemeenschapsbond (NCGB) nog jaarlijks één uur radiospreektijd toebedeeld door de NCRV. In 1965 besloot de NCRV echter dat zij deze jaarlijkse zendtijd

⁶⁹ Friso Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw* (Amersfoort 2009) 80-91.

⁷⁰ Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 191.

⁷¹ Van Eijnaten en Van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 332-335.

⁷² *Ibidem*, 331-337. ; Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 235-239.

anders wilden besteden dan aan de NCGB. De NCRV wilde namelijk reorganisatieplannen doorvoeren, waarbij er minder aandacht was voor het christendom.

De Nederlandse Christelijke Gemeenschapsbond was uiteraard niet gelukkig met deze reorganisatie. Zij wilden graag hun zendtijd behouden. NCGB broeders Jan Kits en Johan van Oostveen besloten vervolgens het heft in eigen hand te nemen. Zij namen daarom het voortouw bij de oprichting van de Evangelische Omroep.⁷³ De twee benaderden in 1965 onder andere Albert Ramaker om hun team te komen versterken. Ramaker was landelijk voorzitter van de internationale organisatie Youth for Christ en had veel contacten, onder meer in de Verenigde Staten.⁷⁴ Dit kwam goed van pas toen de Evangelische Omroep in 1970 toestemming kreeg om tv-programma's uit te zenden, omdat de EO nu hulp uit de Verenigde Staten kon vragen.

De oprichters van de EO hadden veel sympathie voor de *evangelicals* uit de Verenigde Staten. De nieuwe Nederlandse omroep haalde veel inspiratie uit de religieuze overtuiging, idealen en manier van televisie maken van de *evangelicals*. De EO oprichters waren echter lang niet de enige Nederlanders die zich aangetrokken voelden tot deze Amerikaanse vorm van het christendom. Zoals beschreven in hoofdstuk 2 werden de *evangelicals* ook door het grote publiek in Nederland gewaardeerd. Tegelijkertijd genoot de jonge Evangelische Omroep in Nederland weinig kerkelijke steun. Zowel de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten, de Pinkstergemeente, de Hervormde Kerk, de Unie van Baptistengemeenten en de Gereformeerde Gemeenten, wilden niets van de EO weten. Vaak hadden deze christelijke gemeenten zich al aan een omroep verbonden en/of zagen de EO als een bedreiging voor hun eigen bestaan. Een aantal keurde de Evangelische Omroep zelfs volledig af, anderen stelden zich terughoudend op. Het conflict tussen de EO oprichters en de NCRV was voornamelijk voor de Gereformeerde en de Hervormde gemeenten een belangrijke reden tot afwijzing.⁷⁵

Daarnaast waren de religieuze zuilen er door de ontzuiling vooral op gericht om hun eigen gedachtegoed en ledenaantal te redden. Zij hadden geen tijd en geen behoefte om hun opkomende concurrent, de Evangelische Omroep, te helpen.⁷⁶ Zoals reeds eerder toegelicht vonden de EO oprichters het zeer belangrijk dat hun werknemers ook christelijk waren. Om deze reden was het in eerste instantie ook geen optie om hulp te vragen uit een andere hoek dan de bestaande christelijke achterban in Nederland. Omdat de bestaande christelijke groeperingen

⁷³ Maurice Blessing, 'De Evangelische omroep', 162-166.

⁷⁴ Ibidem, 165-167.

⁷⁵ Remco van Mullingen, 'De EO: calvinistisch product of Amerikaanse kopie?' (versie 27 november 2012) <http://www.remcoschrijft.nl/?p=308> (12 december 2014).

⁷⁶ Maurice Blessing, 'De Evangelische omroep', 162-163.

in Nederland de EO niet konden of wilden helpen, vroeg de EO hulp uit de Verenigde Staten, waar wel christenen waren die de Evangelische Omroep op weg wilden helpen met het maken van religieuze televisieprogramma's.⁷⁷

Het gebrek aan hulp bij televisieprogramma's vanuit de Nederlandse christelijke achterban en het gebrek aan kerkelijke steun, hadden echter weinig invloed op de populariteit van de Evangelische Omroep. Reeds twee jaar na haar oprichting telde de EO in 1969 17.000 betalende leden. In de twee jaren daarna was er een grote toename in het ledenaantal. Op 31 december 1971 had de Evangelische Omroep 118.114 leden en in het jaar daaropvolgend kregen zij daardoor meer zendtijd toegewezen.⁷⁸ Uit deze cijfers blijkt dat veel mensen in Nederland affiniteit hadden met de manier waarop de Evangelische Omroep het christendom portretteerde. Ondanks de ontzuiling, heerste er dus ook bij de bevolking de behoefte om het christendom weer centraal te stellen in de massamedia.

Ontzuiling was echter maar één van de aspecten van de veranderende cultuur in Nederland in de jaren zestig en zeventig. Volgens oud EO-medewerker Emerson Vermaat kwam er in de jaren zestig een 'revolutie' of 'omwenteling' binnen de samenleving tot stand.⁷⁹ Er heerste een Rock & Roll-mentaliteit en zodoende voerden vrijheid, rechten en ongeremdheid de boventoon in Nederland. Deze vrijheid bracht nieuwe gedachten over vrije seks en abortus met zich mee, maar zorgde ook voor opstanden en provocaties. Eén van de opkomende jongerenbewegingen was de Amsterdamse Provo. Zij bedacht provocerende acties om haar stem te laten gelden. Zo dreigde de Provo onder andere om politiepaarden suikerklontjes met LSD te geven en om verfkannonen af te vuren tijdens de huwelijksceremonie van prinses Beatrix en Prins Claus. Daarnaast stelde zij enkele 'witte plannen' op ter bestrijding van misstanden als milieuvervuiling en woningtekort. De Provo haalde voornamelijk kwajongensstreken uit, zonder dat zij een uitgewerkt politiek programma had. De Provo keerde zich vooral tegen de elite, kerkelijkheid, orde en het gezag.⁸⁰ Een dergelijke jongerenbeweging werd in christelijke ogen zeker niet goedgekeurd, alleen al doordat zij tegen orde en gezag was en zich kenmerkte door drugsgebruik. De Evangelische Omroep vond de ontwikkelingen

⁷⁷ Remco van Mullingen, 'De EO: calvinistisch product of Amerikaanse kopie?' (versie 27 november 2012) <http://www.remcoschrijft.nl/?p=308> (12 december 2014).

⁷⁸ Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 102-114.

⁷⁹ *Ibidem*, 27.

⁸⁰ Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 238-242.

binnen de Nederlandse samenleving in de jaren zestig en zeventig allerm minst wenselijk en wilde de samenleving, met behulp van massamedia naar het juiste, religieuze pad terugleiden.⁸¹

De evangelische boodschap via de televisie

In de programma's *Nader Bekeken*, *Adam of Aap?*, *Kerk en Theologie Homofilie* en *Tijdsein* komt de boodschap van de Evangelische Omroep duidelijk naar voren. In de programma's *Nader Bekeken* en *Tijdsein* wordt dieper ingegaan op bepaalde actualiteiten en deze worden met een kritische christelijke blik bekeken.⁸² Het programma *Adam of Aap?* bespekt het scheppingsverhaal ten opzichte van de evolutietheorie.⁸³ In *Kerk en Theologie Homofilie* brengt de Evangelische Omroep haar opvattingen over homoseksualiteit in beeld.⁸⁴ Al deze programma's hebben een ander maatschappelijk onderwerp, maar kennen een belangrijke overeenkomst: de christelijke boodschap van de EO. Ook komt er uit deze EO programma's duidelijk naar voren dat de Evangelische Omroep zich tegen moderne ontwikkelingen in de maatschappij afzet, omdat deze ontwikkelingen niet stroken met de christelijke boodschap van de EO. Eén van de belangrijkste familiegelekenissen van fundamentalisten is hun anti-moderne karakter.⁸⁵ Door de jaren heen zet de Evangelische Omroep zich in de programma's *Aap of Adam?*, *Kerk en Theologie Homofilie* en *Nader Bekeken* fel af tegen, onder andere, de evolutietheorie in het onderwijs, de acceptatie van homoseksualiteit en de legalisatie van abortus. Deze ontwikkelingen zouden een bedreiging voor de samenleving en de mensheid zijn. Dergelijke uitingen werden niet zomaar gedaan en uitgezonden bij de EO, maar werden onderbouwd met verschillende argumenten.⁸⁶

⁸¹ Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 27.

⁸² Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Communisme. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 25 maart 1976).;

Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 juni 1973). ; Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Inflatie. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 16 november 1972).

⁸³ Evangelische Omroep, *Adam of Aap?* Aflevering 5. Schepping of Evolutie? (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 18 oktober 1977).

⁸⁴ Evangelische Omroep, *Kerk en Theologie Homofilie* II. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 9 november 1972). ; Evangelische Omroep, *Kerk en Theologie Homofilie* III. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973).

⁸⁵ Marty, 'Fundamentalisme in Vogelvlucht', 7-9.

⁸⁶ Evangelische Omroep, *Kerk en Theologie Homofilie* II. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 9 november 1972). ; Evangelische Omroep, *Kerk en Theologie Homofilie* III. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973). ; Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 juni 1973). ; Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 januari 1975).;

In het programma *Adam of Aap?* bespreekt de Evangelische Omroep bijvoorbeeld dat de evolutietheorie op een middelbare school wordt onderwezen. In deze aflevering gaat een interviewer op bezoek bij een meisje uit de derde klas van de mavo. Het meisje vertelt vol verontwaardiging dat in haar biologieboek staat dat de evolutietheorie een feit is en dat het scheppingsverhaal onzin is. Ook haar docent had geen uitleg gegeven over het scheppingsverhaal, noch had hij de feitelijkheid van de evolutietheorie betwijfeld. Het meisje vond dit erg kwalijk en voelde zich niet serieus genomen, omdat zij wel in het scheppingsverhaal geloofde. Voor haar gevoel werd de evolutietheorie haar door de school opgedrongen.⁸⁷ Het meisje in deze uitzending representeert de onschuld en de toekomst van de maatschappij. Zij valt ten prooi aan de seculiere invloed binnen de samenleving, die de christelijke opvattingen verdringt. Door het meisje op deze manier neer te zetten, wil de Evangelische Omroep het gevaar van de evolutietheorie voor de christelijke identiteit binnen de samenleving benadrukken.

Volgens de Evangelische Omroep is de evolutietheorie slecht, omdat het zou leiden tot kinderarbeid en uitbuiting. De evolutietheorie zou gebaseerd zijn op chaos. Het communisme, maar ook het nazisme zijn volgens de EO volledig op deze theorie gebaseerd. De Evangelische Omroep stelt daarom dat de evolutietheorie een slechte invloed heeft op de mens. Deze slechtheid wordt volgens de Evangelische Omroep beaamd doordat de evolutietheorie als waarheid wordt gepropageerd op middelbare scholen, waarbij de Bijbel wordt uitgesloten. Dit terwijl de Bijbel voor christenen zeer belangrijk is en door de Evangelische Omroep als waarheid en leidraad wordt beschouwd.⁸⁸

In dezelfde aflevering van *Adam of Aap?* bespreekt de EO een alternatief voor de evolutietheorie. Dit alternatief heet het 'creationisme'.⁸⁹ Kort gezegd houdt deze alternatieve theorie het scheppingsverhaal aan zoals dit in de Bijbel staat. Nieuwe ontdekkingen plaatsen zij in het oude Bijbelverhaal. De aarde zou in zijn geheel door God gemaakt zijn, fossielen en dinosauriërs inbegrepen. Volgens sommige creationisten hebben mensen en dinosauriërs zelfs naast elkaar geleefd. In de Verenigde Staten werd deze theorie al sinds eind negentiende eeuw verspreid. Creationisten en evolutionisten staan op deze manier lijnrecht tegenover elkaar. In

Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Communisme. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 25 maart 1976). ; Evangelische Omroep, Adam of Aap? Aflevering 5. Schepping of Evolutie? (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 18 oktober 1977).

⁸⁷ Evangelische Omroep, Adam of Aap? Aflevering 5. Schepping of Evolutie? (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 18 oktober 1977).

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem.

1925 heeft er zelfs een rechtszaak over deze discussie plaatsgevonden in de plaats Tennessee in de Verenigde Staten. In deze rechtszaak werd het onderwijs over de evolutietheorie en het creationisme aan de kaak gesteld. Creationisten waren het er niet mee eens dat de evolutietheorie op school werd geleerd. Om deze reden klaagden zij via de overheid de docent John T. Scopes aan. Volgens het wetsartikel 'Butler Act' zou de evolutietheorie niet onderwezen mogen worden op een school die door de overheid gefinancierd was. Deze rechtszaak is vooral bekend onder de namen 'Scopes Trial' en 'Monkey Trial'.⁹⁰

Het was overigens geen toeval dat de EO een uitzending over het debat tussen evolutie en creationisme in het onderwijs maakte. Naast het feit dat het creationisme overeen kwam met hun religieuze visie, was een aantal EO medewerkers betrokken bij de oprichting van een Evangelische Hogeschool in Amersfoort. Deze hogeschool werd in 1977 opgericht en onderhield veel contact met creationisten in de Verenigde Staten.⁹¹ Dat de EO in deze uitzending van *Adam of Aap?* naar het creationisme verwijst, is weer een kenmerk van een fundamentalistische familiegelekenis. Door het creationisme aan te halen biedt de EO namelijk een alternatieve structuur binnen de huidige samenleving. Hiermee geven zij aan dat het mogelijk is te geloven dat dinosauriërs hebben bestaan en tegelijkertijd in de evolutietheorie te blijven geloven.

Het benoemen van het creationisme was echter niet de enige keer dat de EO een alternatieve structuur bood. Deze familiegelekenis is ook terug te vinden in de uitzendingen van het programma *Kerk en Theologie Homofilie* waarin gesproken werd over homoseksualiteit. Vanaf de jaren zestig was de homo-emancipatie in Nederland toegenomen. Het wetsartikel 248-bis dat homoseksualiteit strafbaar stelde, werd in 1971 afgeschaft.⁹² De Evangelische Omroep wilde een ander licht op de zaak werpen. Volgens hen was acceptatie niet de juiste weg. In de omstreden programmareeks *Kerk en Theologie Homofilie* spreekt de EO met mannen die 'genezen' zouden zijn van hun homofilie. Deze mannen vertellen dat zij de liefde van God en Jezus hebben gevonden, en door zich daardoor te laten leiden hebben ze 'los' kunnen komen van hun homoseksuele gevoelens.⁹³ Daarnaast spreekt de Evangelische

⁹⁰ Susan-Mary Grant, *A Concise History of the United States of America* (New York 2012) 294-295.

⁹¹ Remco van Mullingen, 'De EO: calvinistisch product of Amerikaanse kopie?' (versie 27 november 2012) <http://www.remcoschrijft.nl/?p=308> (12 december 2014).

⁹² Rob Tielman, 'Burgemeester Dales lezing' (25 januari 2000) <http://www.daleslezing.nl/burgemeester-dales-lezing/5-stichting-burgemeester-dales-lezing/burgemeester-dales-lezing/11-rob-tielman> (23 december 2014).; Voor meer informatie over homoseksualiteit en emancipatie in Nederland zie: Rob Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland* (Utrecht 1982).

⁹³ Evangelische Omroep, *Kerk en Theologie Homofilie II*. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 9 november 1972).

Omroep met psycholoog dr. G.J.M. van den Aardweg. Homoseksualiteit zou naar zijn mening een neurose zijn, een angststoornis. Hij legt uit hoe homoseksualiteit volgens hem ontstaat bij mannen. Volgens de freudiaanse opvatting van psycholoog G.J.M. van den Aardweg ligt de oorsprong van seksualiteit in de opvoeding van de mens. Homoseksuele mannen zouden namelijk te veel aandacht en bescherming van hun moeder hebben genoten, waarbij hun vader te veel afwezig was. Dit zou leiden tot een tekort aan mannelijkheid in de opvoeding en een onvervuld verlangen naar vaderliefde. Door deze tekorten en het onvervulde verlangen ontwikkelt een jongen zich tot een homoseksueel. Van den Aardweg vertelt ook dat hij zelf mensen genezen heeft.⁹⁴

In deze uitzendingen schildert de EO homoseksualiteit af als een ziekte. De EO maakt herhaaldelijk uitzendingen waaruit zou moeten blijken dat mensen genezen kunnen worden van homofilie. Deze persoonlijke verhalen lijken andere homo's te moeten overtuigen dat ook zij genezen kunnen worden. De Evangelische Omroep creëert op deze manier een mogelijkheid tot identificatie voor homo's die zich in een vergelijkbare situatie bevinden en daar los van willen komen. De EO probeert hen de weg naar het christendom te wijzen en op deze manier dus een alternatieve levensweg voor homo's te bieden. Door een psycholoog aan het woord te laten, probeert de EO haar stelling wetenschappelijk te onderbouwen.

Vaak verzetten fundamentalisten zich specifiek tegen de wetenschap. Dit is echter geen familiegelekenis.⁹⁵ De Evangelische Omroep verzet zich ook niet tegen de wetenschap, maar maakt juist gebruik van wetenschappers. De wetenschappers die in de programma's van de Evangelische Omroep worden ingezet zijn echter geen willekeurige wetenschappers, maar specifiek christelijke wetenschappers. Zo wordt in een uitzending over abortus een christelijke gynaecoloog geïnterviewd die ook tegen abortus is, wordt in een uitzending over homoseksualiteit de christelijke psycholoog dr. G.J.M. van den Aardweg geïnterviewd.⁹⁶ Door wetenschappers te interviewen, probeert de Evangelische Omroep haar opvatting met een moderne methode te onderbouwen. Zij probeert op deze manier aan te tonen dat er binnen de wetenschap verschillende opvattingen zijn en dat de wetenschap en het christendom elkaar niet uitsluiten. De EO is niet de eerste Nederlandse groepering die wetenschap gebruikt om religie te onderbouwen. In 1880 werd door de gereformeerde politicus Abraham Kuyper al de Vrije

⁹⁴ Evangelische Omroep, Kerk en Theologie Homofilie III. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973).

⁹⁵ Marty, 'Fundamentalisme in Vogelvlucht', 11.

⁹⁶ Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 juni 1973).; Evangelische Omroep, Kerk en Theologie Homofilie III. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973).

Universiteit (VU) opgericht, onder andere ter bevordering van de samenwerking tussen het gereformeerde christendom en de wetenschap.⁹⁷ De VU verloor na de jaren zestig echter wel haar gereformeerde identiteit.⁹⁸

Het gebruik van wetenschap door de Evangelische Omroep wijst wederom op een familiegelekenis van het fundamentalisme: het selectief gebruik maken van moderne ontwikkelingen om hun religie te versterken. Wetenschap is echter niet de enige moderne ontwikkeling die de Evangelische Omroep gebruikt om haar religie kracht bij te zetten. Het ligt enigszins voor de hand, maar is belangrijk om te vermelden. De EO maakt gebruik van moderne massamedia als radio en televisie om haar christelijke boodschap te verspreiden. Door het gebruik van radio en televisie kan zij in één keer duizenden mensen bereiken. Wanneer de Evangelische Omroep meer mensen kan bereiken, is de kans ook groter dat er meer mensen zijn die zich bij de EO aansluiten.

Dat de Evangelische Omroep massamedia inzet om duizenden mensen te bereiken, wijst op een militant karakter, wat terug te zien is bij alle fundamentalistische groeperingen.⁹⁹ Radio en televisie kunnen natuurlijk ook gebruikt worden om het publiek te informeren of te vermaken. De Evangelische Omroep heeft echter vanaf het begin duidelijk de doelstelling gehad om massamedia te gebruiken om haar christelijke boodschap te verkondigen en te verspreiden onder het Nederlandse publiek.¹⁰⁰

Door middel van televisie wilde Evangelische Omroep bovendien thema's als moraliteit en zuiverheid onder de aandacht brengen. In het programma *Kerk en Theologie Homofilie* richt de EO zich sterk op zuiverheid en gender. Homofilie wordt geduid als onzuiver en abnormaal, omdat dit geen 'normaal' mannelijk gedrag is. Volgens de christelijke waarden en normen hoort een man immers stoer te zijn, een vrouw te hebben en vader te worden.¹⁰¹ Dergelijke opvattingen over gender komen ook duidelijk naar voren in de uitzendingen van *Nader Bekeken* en *Tijdsein* waarin wordt gesproken over abortus.

Abortus kwam in de jaren zeventig volop in opspraak in de Nederlandse samenleving. In 1970 werd daarom de feministische actiegroepering Dolle Mina opgericht, die veel verschillende acties voerde, waarvan 'Baas in eigen buik' de bekendste was. Deze actie was er

⁹⁷ Marc Wingens, 'De VU en Amsterdam, 1800-1945' *Gewina* vol.24 no. 2 (2001) 75-84.

⁹⁸ Van Eijnaten en Van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 335.

⁹⁹ Ter Haar, 'Religious Fundamentalism and Social Change', 1-24.

¹⁰⁰ Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 27.

¹⁰¹ Evangelische Omroep, *Kerk en Theologie Homofilie III*. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973)

op gericht om abortus legaal te maken. Op deze manier zouden vrouwen dus zélf zeggenschap krijgen over de voortzetting of onderbreking van hun zwangerschap.¹⁰²

De Evangelische Omroep vond daarentegen dat het legaliseren van abortus uit den boze was, omdat het in gaat tegen de christelijke moraal, waarbij ‘gij zult niet doden’ de norm is. In de loop van de jaren zeventig besteedde de EO in het actualiteitenprogramma *Nader Bekeken* en *Tijdsein* herhaaldelijk aandacht aan dit onderwerp, waarin wordt onderbouwd waarom het plegen van abortus moord is. In de afleveringen van *Nader Bekeken* laat de Evangelische Omroep christelijke gynaecoloog Prof. Eskus en arts K.F. Gunning aan het woord. Volgens de artsen zou er te weinig kennis zijn over het moment waarop leven ontstaat. Abortus wordt door de artsen vergeleken met het plegen van moord, omdat in beide gevallen het leven wordt ontnomen. In het programma *Tijdsein* vertelt een vrouw waarom ze blij is dat zij geen abortus heeft gepleegd. Ze heeft het kind gehouden en voelt daardoor blijdschap en liefde.¹⁰³

De Evangelische Omroep laat in deze programma’s over abortus duidelijk haar mening over man-vrouw verhoudingen blijken. De artsen die de EO aan het woord laat, zijn namelijk mannen. De vrouw die in beeld wordt gebracht is moeder. De mannen representeren de wetenschappelijke, rationele kant van het debat over abortus. De vrouw representeert juist de emotionele kant van het debat. Dergelijke opvattingen over genderrollen en zuiverheid komen overeen met de christelijke moraal die de Evangelische Omroep wil verspreiden. Ook dit is een kenmerk van fundamentalisme.

De genderrollen, de afkeer van homoseksualiteit en de verwijzingen naar de christelijke moraal laten zien dat de EO terug wil keren naar de traditionele waarden en normen van het christendom. In haar programma’s brengt de Evangelische Omroep duidelijk opvattingen uit de Bijbel naar voren. Zo hechten zij veel waarde aan het scheppingsverhaal en zien zij dit als de waarheid. Ook het afkeuren van homoseksualiteit en het standpunt over abortus zijn opvattingen uit de Bijbel of zijn gerelateerd aan de Bijbel. Ook op de eerste EO Jongerendag in 1975 staat het belang van de Bijbel centraal. Hier wordt jongeren gevraagd om na te denken over wat de Bijbel voor hen betekent. Er wordt gezamenlijk gelezen in de Bijbel, er wordt gepraat over de Bijbel en ook de twijfel van anderen over de Bijbel komt aan bod, waarbij de

¹⁰² Wielenga, *Nederland in de Twintigste Eeuw*, 46-47.

¹⁰³ Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 juni 1973). ; Evangelische Omroep, *Nader Bekeken*. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 januari 1975). ; Evangelische Omroep, *Tijdsein*. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 15 mei 1979).

spreker houdt een Bijbel vasthoudt.¹⁰⁴ In veel van de eerder besproken programma's komt de Bijbel vluchtig voorbij, als voorwerp maar ook als argument en bron van kennis. De Bijbel representeert de verbinding die de Evangelische Omroep met God heeft. Zij kennen een grote waarde aan dit specifieke boek toe. Het is voor hen de leidraad van de christelijke moraal die zij ten toon spreiden. Net als Oral Roberts en Billy Graham, vindt de EO het belangrijk om de waarde die zij aan de Bijbel toekent, te benadrukken in haar programma's, zodat deze waarde op het publiek wordt overgebracht.

In veel van de besproken EO-programma's komen 'gewone' Nederlandse burgers aan het woord met een speciaal verhaal. Een meisje op een middelbare school, 'ex-homo's' en een moeder, zijn voorbeelden van rolmodellen waar het publiek zich mee kan identificeren. De Evangelische Omroep creëert voor het publiek ook een gezamenlijke vijand: onzedelijkheid en onchristelijk denken. Het christelijke geloof zou het publiek met elkaar en met de EO moeten verbinden. De EO Jongerendag als terugkerend evenement maakte dat kijkers van de EO-programma's met elkaar in contact konden komen. Op deze manier kregen de kijkers de mogelijkheid om aansluiting te vinden bij anderen die hun gedachtengoed en ideologie deelden. Op deze manieren creëerde de Evangelische Omroep een gemeenschappelijke identiteit voor eenieder die zich met haar ideeën kon vereenzelvigen.

Met 'het creëren van een gemeenschappelijke identiteit' als laatste familiegelekenis, is duidelijk te zien dat de Evangelische Omroep in de jaren zeventig een fundamentalistische groepering was. Alle familiegelekenissen van het fundamentalisme zijn immers te herkennen in de EO-programma's uit die tijd. De televisieprogramma's van de Evangelische Omroep lieten het Nederlandse volk hoe dan ook niet koud. Hun omstreden uitzendingen hebben veel los gemaakt in Nederland. Voornamelijk vanuit de links liberale hoek van de samenleving kwam veel kritiek op de programma's en de oprichting van de EO.¹⁰⁵ Dit schrok de Evangelische Omroep echter niet af. De koers die in de jaren zeventig ingezet was zou in de jaren tachtig nog voortgezet worden.¹⁰⁶

De koers van Evangelische Omroep ontstond dus door de secularisatie en individualisering binnen de Nederlandse samenleving. Er was behoefte aan een nieuwe

¹⁰⁴ Evangelische Omroep, '1975 Jeugdappel Martinihal' (versie 3 oktober 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=mcvtb2c1GvE> (6 november 2014).

¹⁰⁵ Redactie Nieuwsblad van het Noorden, 'VPRO valt EO aan over homofilie-uitzending', *Nieuwsblad van het Noorden* (4 november 1972). ; Redactie Leeuwarder Courant, 'Protesten tegen EO-uitzending over homofilie', *Leeuwarder Courant* (12 januari 1973); Vermaat, *De Evangelische Omroep*, 97-121.

¹⁰⁶ Remco van Mullingen, 'De EO: calvinistisch product of Amerikaanse kopie?' (27 november 2012) <http://www.remcoschrijft.nl/?p=308> (12 december 2014).

geloofsbeleving, waar de Evangelische Omroep het antwoord op was. Zodoende stond de Nederlandse samenleving ook open voor het gedachtegoed van de *evangelicals*, waar de Evangelische Omroep ideologisch, persoonlijk en institutioneel inspiratie uit haalde. Kerkelijk Nederland hield zich afzijdig van de Evangelische Omroep, omdat hun eigen kring steeds kleiner werd. Zodoende had de EO de steun uit de Verenigde Staten hard nodig.

De inspiratie die de Evangelische Omroep uit het gedachtegoed van de *evangelicals* haalde is goed terug te zien in de programma's uit de jaren zeventig. Allereerst benadrukt de Evangelische Omroep haar affiniteit met het Amerikaanse creationisme. Ook het selectieve gebruik van wetenschap is terug te leiden naar het gedachtegoed van de *evangelicals*. Niet alleen de onderwerpen die de EO aansnijdt zijn te verbinden met deze vorm van het Amerikaans christenfundamentalisme. De overduidelijke rol die de Bijbel in de EO-programma's in neemt, is ook sterk terug te zien in de manier waarop *televangelists* als Billy Graham en Oral Roberts de Bijbel in hun programma's hanteren. Daarnaast is het gebruik van massamedia als redmiddel voor samenleving en ter verspreiding van de christelijke boodschap overduidelijk geïnspireerd op de ideeën van de *evangelicals*. Het draait daarbij niet zozeer om het gebruik van televisie op zich, maar om de manier waarop de EO dit gebruikte. Zij stelden maatschappelijke problemen aan de kaak en lieten hier hun christelijke visie op los. Door specifieke personen als wetenschappers, een leerling, een moeder en bekeerden te interviewen gingen zij dieper in op de geloofsbeleving van deze mensen. De boodschap van de EO kwam niet uit de kerk, maar vanuit de mensen zelf, vanuit hun eigen beleving. Deze beleving is juist wat de Nederlandse samenleving miste bij haar oude kerken, maar nu wel kon vinden bij het *evangelical* gedachtegoed van de Evangelische Omroep.

De EO van de jaren zeventig is daarom dan ook fundamentalistisch te noemen. Allereerst probeerde de EO een nieuwe collectieve identiteit te creëren door bijvoorbeeld de EO jongerendagen te organiseren en door herkenbare personages in een christelijk jasje te steken. Daarnaast zijn alle familiegelekenissen van het fundamentalisme terug te vinden in de bestudeerde EO-programma's. Door de verwijzingen naar het creationisme en de Bijbel probeerde de Evangelische Omroep alternatieve structuren te bieden in de seculariserende samenleving, om zo de christelijke identiteit van hun subcultuur duidelijker af te bakenen. Met behulp van wetenschap en televisie als moderne ontwikkelingen wilde de EO hun identiteit versterken en beschermen. Aan de hand van de analyse in dit hoofdstuk is dus te stellen dat de Evangelische Omroep in haar beginjaren inderdaad fundamentalistisch te noemen was en dat het fundamentalistisch gedachtegoed van de *evangelicals* ook een duidelijke plaats krijgt in

haar programma's. Daarmee is de vraag naar het fundamentalistisch karakter van de programma's van de Evangelische Omroep beantwoord.

Conclusie

In dit onderzoek is geanalyseerd in hoeverre de Evangelische Omroep in de jaren zeventig een fundamentalistisch karakter had. De Evangelische Omroep werd in haar beginjaren vaak fundamentalistisch genoemd. Er is echter nog niet eerder onderzocht of zij daadwerkelijk fundamentalistisch was of hoe dit fundamentalistische karakter terug te zien zou zijn in haar organisatie en programma's. De centrale vraag in dit onderzoek was dan ook: "In hoeverre was de Evangelische Omroep in de beginjaren van haar bestaan inderdaad als fundamentalistisch te bestempelen?"

Om deze vraag te beantwoorden heb ik drie zaken bekeken. Allereerst heb ik het definitiedebat omtrent de term 'fundamentalisme' nader bestudeerd. Aan de hand daarvan heb ik een definitie van 'fundamentalisme' bepaald om de Evangelische Omroep aan te kunnen toetsen. De in dit onderzoek gehanteerde definitie van 'fundamentalisme' bestaat uit de familiegelekenissen van het fundamentalisme die allen bijdragen aan een collectieve identiteitsvorming of de bescherming daarvan. Een groepering is dus fundamentalistisch te noemen als zij streeft naar een collectieve identiteit door zich af te zetten tegen moderniteit, alternatieve structuren binnen de samenleving te bieden, selectief gebruik te maken van moderne ontwikkelingen ter versterking van de ideologie, zich expliciet te focussen op moraliteit en zuiverheid ten opzichte van gender, zich nostalgisch te verhouden ten opzichte van traditionele waarden en normen en deze vorm te geven middels het feitelijk interpreteren van religieuze teksten en tenslotte door een militant karakter te hebben.

De Amerikaanse christen fundamentalistische *evangelicals* worden vaak met de Evangelische Omroep geassocieerd. Het tweede aspect dat ik bestudeerd heb is dan ook de invloed van de *evangelicals* in Nederland en vooral op de EO. Hoewel de *evangelicals* al sinds het begin van de twintigste eeuw vat op de Nederlandse samenleving probeerden te krijgen, lukte dit pas echt vanaf de jaren zestig, toen er in Nederland meer aandacht kwam voor de persoonlijke beleving van het geloof. De Evangelische Omroep is bij uitstek een voorbeeld van de invloed van de *evangelicals* op de Nederlandse samenleving. Zowel persoonlijk, organisatorisch als ideologisch haalde de EO inspiratie uit de overtuigingen van de *evangelicals*. Vooraanstaande Amerikaanse *evangelicals* als *televangelists* Billy Graham, Oral Roberts en de politieke stroming Christian Right vertonen ideologisch en argumentatief veel overeenkomsten met de EO. Het gebruik van wetenschap en de Bijbel om maatschappelijke onderwerpen te bespreken is bij uitstek typerend voor zowel de *evangelicals* als de EO. In tegenstelling tot Christian Right hield de Evangelische Omroep zich afzijdig van politiek. In

dat opzicht had Christian Right dus geen invloed op de EO. *Televangelist* Billy Graham had daarentegen erg veel invloed op de Evangelische Omroep. In veel interviews en op persoonlijk vlak, was Graham een inspiratiebron voor de EO-oprichters. De invloed van de *evangelicals* op de Evangelische Omroep zat dus diep in de organisatie verweven.

Het ontstaan van de Evangelische Omroep was een directe reactie op de maatschappelijke veranderingen als secularisatie en ontzuiling binnen de Nederlandse samenleving. Het derde aspect dat ik onderzocht heb is dan ook hoe de Evangelische Omroep haar reactie op deze veranderingen en haar gedachtegoed vertolkte in haar programma's. Daarbij ben ik nagegaan in hoeverre de representatie van het christelijke gedachtegoed van de EO fundamentalistisch te noemen is. Met behulp van de constructivistische benadering van Stuart Hall heb ik de programma's van de Evangelische Omroep getoetst aan de familiegelekenissen van het fundamentalisme en heb ik geanalyseerd in hoeverre deze bijdragen aan het creëren van een collectieve identiteit.

Het creëren van een gezamenlijke identiteit komt duidelijk naar voren in de uitzendingen van de EO. Door mensen alternatieve structuren te bieden en door een jaarlijks evenement te organiseren, creëert de EO een collectieve identiteit. Het anti-moderne karakter van de Evangelische Omroep als bescherming van de collectieve identiteit is in veel uitzendingen terug te zien doordat de EO zich onder andere verzet tegen het legaliseren van abortus en homo-emancipatie. Daarnaast wordt het militante karakter van de Evangelische Omroep gekenmerkt doordat ze haar boodschap via de televisie wil verspreiden om op deze manier zo veel mogelijk mensen te bekeren. Het gebruik van televisie en wetenschap ter ondersteuning van haar ideologie wijst er op dat de EO specifieke moderne ontwikkelingen gebruikt om haar overtuiging te bekrachtigen. De Evangelische Omroep gebruikt de Bijbel voornamelijk als richtsnoer voor de omgang met maatschappelijke aangelegenheden binnen haar kringen.

Zoals in het laatste hoofdstuk gesteld is, voldoet de EO van de jaren zeventig aan de definitie van fundamentalisme die in dit onderzoek gehanteerd is. De kenmerken van het fundamentalisme zijn terug te vinden in haar programma's en om die reden is de Evangelische Omroep van de jaren zeventig dan ook fundamentalistisch te noemen. Daarbij werkt de invloed van de christenfundamentalistische *evangelicals* dieper door binnen de Evangelische Omroep, dan Remco van Mullingen eerder gesteld heeft.

Het is belangrijk om te beseffen dat de definitie van fundamentalisme die in dit onderzoek gebruikt is, er één uit velen is. Wanneer een andere definitie van fundamentalisme

wordt gebruikt, is het mogelijk dat die uitleg niet, of niet volledig toepasbaar is op de Evangelische Omroep. Dit onderzoek heeft zich daarnaast beperkt tot de jaren zeventig. Er zou meer onderzoek kunnen worden gedaan naar de duur van de Amerikaanse invloed op de Evangelische Omroep. Er is namelijk nog weinig onderzoek gedaan naar de verhoudingen tussen de EO en Amerikanen in de jaren tachtig en negentig. In een vervolgonderzoek zou dan ook kunnen worden onderzocht wat het huidige status van de Evangelische Omroep met betrekking tot het fundamentalisme is en of dit ooit is veranderd ten opzichte van de jaren zeventig. Daarnaast zou nog meer onderzoek kunnen worden gedaan naar de houding van andere, oud christelijke en seculiere, omroepen in Nederland ten opzichte van de Evangelische Omroep in de jaren zeventig. Gezien de maatschappelijke veranderingen in die tijd, zullen de Nederlandse omroepen ook verschillende meningen hebben gehad over deze veranderingen. De Evangelische Omroep sprak zich in de jaren zeventig als één van de weinige, wellicht de enige, omroepen uit tegen homo-emancipatie. Ruim veertig jaar later, herhaalt de EO zich en zorgt ze tot op de dag van vandaag voor discussie in Nederland.

Literatuurlijst

literatuur

- Armstrong, Karen, *The Battle for God; A History of Fundamentalism* (New York 2001).
- Bruce, Steve, *Pray TV: Televangelism in America* (Londen 1990).
- Eijnatten, Joris van en Fred van Liebrug, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).
- Genderen, van, D., *Schone Schijn: over Massamedia* (Kampen 1994).
- Grant, Susan-Mary, *A Concise History of the United States of America* (New York 2012).
- Haar, ter, Gerrie, 'Religious Fundamentalism and Social Change. A comparative inquiry', in: Gerrie ter Haar en James Busuttil ed., *The Freedom to do God's will: Religious Fundamentalism and Social Change* (Londen en New York 2003) 1-24.
- Hall, Stuart, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (Londen 1997)
- Harinck, George en Hans Krabbendam, *A Spiritual Invasion? Amerikaanse invloeden op het Nederlandse christendom* (Barneveld 2010).
- Harinck, George, 'Opnieuw bezocht met het evangelie: De vermenging van het Amerikaanse evangelicalisme met het Nederlandse protestantisme' in: George Harinck en Hans Krabbendam, *A Spiritual Invasion? Amerikaanse invloeden op het Nederlandse christendom* (Barneveld 2010) 23-53.
- Marty, Martin E., 'Fundamentalisme in Vogelvlucht', in: Pieter Boele van Hensbroek, Sjaak Koenis en Pauline Westerman, *Naar de Letter; Beschouwingen over fundamentalisme* (Utrecht 1991) 7-15.
- Mullingen, van, Remco, 'De EO: calvinistisch product of Amerikaanse kopie?' (versie 27 november 2012) <http://www.remcoschrijft.nl/?p=308> (12 december 2014).
- Luhmann, Tanya, 'Metakineses: How God Becomes Intimate in Contemporary U.S. Christianity', *American Antropologist* vol. 106 nr. 3 (2004) 518-528.
- Ruthven, Malise, *Fundamentalism: A Verry Short Introduction* (New York 2007).

- Tielman, Rob, 'Burgemeester Dales lezing' (25 januari 2000) <http://www.daleslezing.nl/burgemeester-dales-lezing/5-stichting-burgemeester-dales-lezing/burgemeester-dales-lezing/11-rob-tielman> (23 december 2014).
- Vanden Berghe, Yvan, *De Koude Oorlog; Een nieuwe geschiedenis(1917-1991)* (Leuven 2008).
- Vermaat, Emerson, *De Evangelische Omroep: Ontstaansgeschiedenis* (Soesterberg 2007).
- Wielenga, Friso, *Nederland in de Twintigste Eeuw* (Amersfoort 2009).
- Wingens, Marc, 'De VU en Amsterdam, 1800-1945' *Gewina* vol.24 no. 2 (2001) 75-84.

Bronnen

- Abels, Romana, 'Wat tegenstanders over de CPN beweerden, was meestal waar', *Trouw*, 9 juni 1995.
- Blessing, Maurice, 'De Evangelische omroep. Kind van God en de sixties' *Historisch Nieuwsblad* 6 (2011) 160-167.
- Evangelische Omroep, Archief (december 2014) <http://www.eo.nl/archief/a-z-overzicht/> (23 december 2014).
- Redactie Het Vrije Volk, 'Gebedsgenezing!', *Het Vrije Volk* (5 november 1964).
- Redactie Het Vrije Volk, 'Hillard Griffin in Schotse Kerk', *Het Vrije Volk* (versie 2 juli 1958).
- Redactie Het Vrije Volk, 'Komt Broeder Oral Hier?', *Het Vrije Volk* (29 september 1956).
- Redactie Leeuwarder Courant, 'Protesten tegen EO-uitzending over homofilie', *Leeuwarder Courant* (12 januari 1973).
- Redactie Leeuwarder Courant, 'Evangelisatie in discussie', *Leeuwarder Courant* (23 januari 1982).
- Redactie Leeuwarder courant, 'Beloning van duizend gulden voor wonder...?', *Leeuwarder Courant* (12 december 1964).
- Redactie Nederlands Dagblad, 'COC tekent protest aan bij de EO', *Nederlands Dagblad* (11 november 1972).

- Redactie Nieuwsblad van het Noorden, 'VPRO valt EO aan over homofilie-uitzending' *Nieuwsblad van het Noorden* (4 november 1972).
- Voogt, de, Sam, 'EO biedt excuses aan voor interview met 'genezen' homo' (17 februari 2015) <http://www.nrc.nl/nieuws/2015/02/17/eo-biedt-excuses-aan-voor-interview-met-genezen-homo/> (23 februari 2015).

Beeldmateriaal

- Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 1 of 4)' (6 september 2009) <https://www.youtube.com/watch?v=8NFos8boZTM> (4 januari 2015).
- Billy Graham, 'Sex and the Bible (Part 2 of 4)' (6 september 2009) <https://www.youtube.com/watch?v=6EpgUAh-EeY> (4 januari 2015).
- Billy Graham, 'A Warning Against Idolatry' (12 november 2012) <https://www.youtube.com/watch?v=79EEEEVPkGlg> (4 januari 2015).
- Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Het Europees Congres voor Evangelisatie. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 18-09-1971).
- Evangelische Omroep, Kerk en Theologie Homofilie II. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 9 november 1972).
- Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Inflatie. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 16 november 1972).
- Evangelische Omroep, Kerk en Theologie Homofilie III. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 11 januari 1973).
- Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 juni 1973).
- Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 14 januari 1975).
- Evangelische Omroep, Nader Bekeken. Communisme. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 25 maart 1976)

- Evangelische Omroep, Adam of Aap? Aflevering 5. Schepping of Evolutie? (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 18 oktober 1977).
- Evangelische Omroep, Tijdsein. Abortus. (Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 15 mei 1979).
- Evangelische Omroep, '1975 Jeugdappel Martinihal' (3 oktober 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=mcvtb2c1GvE> (6 november 2014).
- Evangelische Omroep, 'Henk Binnendijk 80 jaar' (21 juni 2014) <http://www.eo.nl/geloven/nieuws/item/video-tv-hoogtepunten-henk-binnendijk/> (5 januari 2015).
- Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, 'Nijman van leger des Heils vertaalt Billy Graham (1955)' (7 mei 2012) <https://www.youtube.com/watch?v=HRxCNnLLZj4> (7 november 2014)
- Oral Roberts, Houw to Know you are Saved 1955 (23 februari 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=KwDob8axwgc> (14 november 2014).
- Oral Roberts, 'Demons and Deliverance' (23 februari 2011) https://www.youtube.com/watch?v=gUyanmHYy_4 (3 januari 2014).
- Oral Roberts, 'It's Later Than You Think' (24 februari 2011) <https://www.youtube.com/watch?v=5oTC349QhxI> (4 januari 2015).

Afbeelding omslag

- Blanton, Anderson, 'TV Prayer'(10 april 2013) <http://forums.ssrc.org/ndsp/2013/04/10/tv-prayer/> (7 juni 2015)
- Evangelische Omroep, 'Henk Binnendijk spreekt op EO-Jongierendag 1977' (5 oktober 1977) <http://geschiedenis.eo.nl/1970-1979/1975-1979/1977-henk-binnendijk-op-eo-jongierendag> (7 juni 2015)
- Het Rijks Museum, 'Aanvang van het gebed op de EO-Jongierendag', (16 oktober 1982) <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/RIJK02:341708> (9 juni 2015)

- Nationaal Archief, 'Billy Graham (Amerikaanse evangelist) in Nederland, Bijeenkomst Olympisch Stadion' (22 juni 1954) <http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/q/id/a9241f60-d0b4-102d-bcf8-003048976d84> (7 juni 2015)
- NPO Geschiedenis, 'De genezen homo' (22 april 2012) <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2011-2012/De-genezen-homo.html> (7 juni 2015)
- Smith, Caroline, 'Don't believe everything you see' (18 juni 2014) <http://caroline-smith.com/2014/06/18/dont-believe-everything-you-see/> (13 januari 2015).